

ADEM HANDŽIĆ

RUDNICI U BOSNI U DRUGOJ POLOVINI XV STOLJEĆA

Rudarska privreda u Bosni u ranom periodu turske vlasti nije posebno proučavana. To pitanje je, istina, djelimično zahvatano u nekim širim radovima iz te problematike ukoliko se radilo samo o izdavanju i analizi izvjesnih turskih izvora iz tog vremena, kao što su radovi N. Beldićana¹ i R. Anheggera.² Znatno bolje je ovo pitanje rasvijetljeno za vrijeme bosanske samostalnosti, posebno rudarsko Podrinje.³

I

IZVORI

Ovaj rad je zasnovan na turskim istorijskim izvorima. Ima pretenziju da na osnovu pretežno neizdatih i izdatih izvora pruži jedan opći pogled na stanje rudarske privrede u Bosni u prvim decenijama turske vlasti. Među tim izvorima treba na prvom mjestu istaknuti nekoliko kanuna iz vremena Mehmeda II (1451—1481) i Bajezida II (1481—1512), koji se odnose na neke rudnike u Bosni, i to na: Srebrenicu, Sase, Crnču, Kreševo, Fojnicu, Deževicu i Dusinu. Za srebrenicu i Sase postoje dva kanuna od spomenuta dva vladara. Prvi je nastao kratko poslije potpadanja srebreničkog i zborničkog područja pod tursku vlast, tj. nešto poslije 1460. godine.

¹ N. Beldiceanu, *Les Actes des premiers sultans conservés dans les manuscrits turcs de la Bibliothèque Nationale à Paris*, t. II: *Règlements minières, 1390—1512*, Paris — La Haye, 1964.

² R. Anhegger, *Beiträge zur Geschichte des Bergbaues im osmanischen Reich*, I, II, Istanbul — Zürich — New York, 1943—1945.

³ M. Dimić, *Za istoriju rudarstva u srednjovekovnoj Srbiji i Bosni I*,

SAN, Beograd 1955. i II, SAN, 1962; D. Kovačević, *Dans la Serbie et la Bosnie médiévales: les mines d'or et d'argent*, *Annales Economies, Sociétés, Civilisations*, Paris 1960, s. 248—258; *Ista, Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni*, Naučno društvo BiH, Sarajevo 1961; *Ista, Uloga rudarstva u privrednom razvoju gradskih naselja Srbije i Bosne tokom prve polovine XV vijeka*, GDI BiH XVIII, Sarajevo 1970.

Sadržan je u jednom kodeksu takvih i sličnih odredaba koji se nalazi u Nacionalnoj biblioteci u Parizu, a do sada je tri puta publikovan, u Ankari,⁴ Minhenu⁵ i Parizu.⁶ Druga tri kasnija kanuna za rudnike: Srebrenicu, Sase i Crnču potječu iz 1488. godine. Sadržani su u jednom drugom kodeksu Nacionalne biblioteke u Parizu.⁷ Zatim su o rudnicima srebra u srednjoj Bosni poznata dva kanuna iz 1489. godine, jedan o Kreševu, a drugi o Fojnici i dva njena pomoćna rudnika: Deževici i Dusini.⁸

Pored tih publikovanih, sačuvano je i nekoliko značajnijih neizdatih izvora koji sadrže i specifične podatke o rudarstvu, a koji do sada iscrpnije nisu korišteni. To su najraniji *timarsko-spahijski defteri*, kao i specifični tzv. *Mukata-defteri*. Najraniji od njih je prvi *timarsko-spahijski popis Bosne iz 1468/9. godine*.⁹ On sadrži i popise jednog dijela Hercegovine, jer su poslije 1463. sva osvojena područja pripajana tek osnovanom bosanskom sandžaku. Premda je to sumarni defter, u njemu su sadržani i demografski podaci, tj. podaci o stanovništvu obuhvaćenom timarsko-spahijskim poreskim obavezama. Na taj način saznajemo autentične podatke o broju domaćinstava poreskih obveznika u pojedinim rudarskim naseljima. Od osnivanja hercegovačkog sandžaka, tj. od 1470. godine, imamo i posebne hercegovačke popise. Najraniji do sada poznati je *opširni popis iz 1477. godine*.¹⁰ U njemu nalazimo podatke o rudnicima u Čajniču i okolini. Dalje, poznat je *sumarni popis bosanskog sandžaka iz 1485. godine*.¹¹ On, kao i najraniji popis, sadrži sumarne demografske podatke poreskih obveznika za popisana naselja. Zatim, postoji *opširni popis tog sandžaka iz 1489. godine*,¹² kao najznačajniji od spomenuta tri popisa.

Mukata-defteri su specifični popisi. Sadrže licitacije, odnosno zakupe svih značajnijih izvora državnih prihoda, u kojima na prvom mjestu dolaze rudnici i solane, koji su, prema već ustaljenom i naj-

⁴ R. Anhegger — H. Inalcik, *Kānūn-āme-i sultānī ber müceb-i 'örf-i 'osmānī*, Ankara 1956.

⁵ Fr. Babinger, *Sultanische Urkunden zur Geschichte der osmanischen Wirtschaft und Staatsverwaltung am Ausgang der Herrschaft Mehmeds II., des Eroberers*, München 1956.

⁶ N. Beldiceanu, *Les actes des premiers sultans conservés dans les manuscrits turcs de la Bibliothèque Nationale à Paris*, t. I (Actes de Mehmed II et de Bayezid II du ms. fonds turc anc. 39), Paris — La Haye 1960; t. II.

⁷ Beldiceanu, n. d., t. II, p. 210—215, 376—378.

⁸ N. Filipović, *Kanun rudnika Kreševo iz 1489. godine i Kanun o*

rudniku Fojnici i njegovim pomoćnim rudnicima Deževici i Dusini iz 1489. godine, Kanuni i kanun-name, Orijentalni institut, Sarajevo 1957, str. 14—18.

⁹ Istanbul, Belediye kütüphanesi, Muallim Cevdet yazmalari, No 0—76. Sumarni popis Bosne. Popis je izvršen od 26. I 1468. do 12. V 1469, a obavili su ga mubašir (emin) Ajas i pisar Ahmed. (Dalje krat.: Belediye, TD No 0—76.

¹⁰ Istanbul, Başbakanlık Arşivi (BBA), Tapu defter (TD), No 5 (Opširni popis hercegovačkog sandžaka iz 1477. godine).

¹¹ BBA, TD No 18 (Sumarni popis bosanskog sandžaka iz 1485).

¹² BBA, TD No 24 (Opširni popis bosanskog sandžaka iz 1489).

češćem načinu eksploatacije, davani privatnim poduzetnicima u zakup na tri godine. Oni ne daju demografske podatke o rudarskim naseljima, ali pružajući novčane podatke o visini tih zakupa, o cjelokupnoj toj manipulaciji, o zakupnicima i njihovim jamcima, ti popisi pružaju podatke o konkretnoj rudarskoj proizvodnji i značaju pojedinih rudnika. Nažalost, pronašao sam samo jedan takav defter iz ovog perioda.¹³ Odnosi se na cijelu Rumeliju i Anadoliju te manjim dijelom obuhvata Bosnu. U njemu je evidentirano nekoliko takvih zakupa samo za istočne rudnike Bosne: za Srebrenicu, Sase, Olovo i Čajniče. Vremenski obuhvata jedan decenij, od 1468. do 1479. godine.

Već osvajanjem Srbije i Bosne Turci su u pogledu rudnika imali posebne interese. Oni žure da se prvo domognu poznatih rudnika, kao što je bio slučaj sa Novim Brdom i drugim značajnijim rudnicima u Makedoniji.¹⁴ To se moglo jasno zapaziti jer je tamo tempo osvajanja bio nešto sporiji nego u Bosni koja je u cjelini, bez jačeg otpora, potpala pod tursku vlast jednim munjevitim napadom, u maju i junu 1463. godine. Ne treba posebno isticati da su Turci u Bosni, kao i drugdje na Balkanu, uglavnom nastavili eksploataciju rudnog blaga sa zatečenim stručnim snagama i istom tehnologijom. Mihailo Dinić, govoreći o rudarstvu srebreničkog regiona u ranijem periodu, osvrće se i na prve godine turske vlasti u Srebrenici i kaže da je proizvodnja nastavljena istim načinom. »Organizacija rudarske radnje nije se u osnovi mijenjala, i dalje tu postoje valturci, hutmani, a svakako i drugi rudarski stručnjaci.«¹⁵ Ta konstatacija u globalu vrijedila je, svakako, i za ostale rudnike u Bosni. Međutim, kakav je tok ta proizvodnja imala kasnije vidjeće se iz ovog izlaganja.

Gledajući na cjelokupan tok razvitka rudarstva u Bosni, kao i u Srbiji, jasno je da je sredinom XV stoljeća rudarstvo u tim zemljama bilo dostiglo najviši nivo. Turci, kao nomadski i ratnički narod, trebali su da nauče i ovladaju zatečenim načinom proizvodnje. Već od objavljivanja kod nas prvih turskih izvora o rudarstvu, tj. od publikovanja četiri rudarska zakona, kodifikovana za vrijeme Sulejmana Veličanstvenog (1536), koja je objavio Fehim Spaho,¹⁶ kao i nakon objavljenih izvora i radova Vladislava Skarića,¹⁷ bilo je jasno da je naše srednjovjekovno rudarsko pravo znatno utjecalo na kodifikacije turskih kanuna o rudarstvu. Na to pitanje se prvi osvrnuo dr Mehmed Begović. Govoreći o tome utje-

¹³ Istanbul, BBA, Maliye No 176 (Opširni popis mukata za Rumeliju i Anadoliju, vrijeme 1468—1479).

¹⁴ Dr Skender Rizaj, *Rudarstvo Kosova i susjednih krajeva*, Priština 1968, 31, 32 i dalje.

¹⁵ M. Dinić, n. d., str. 90.

¹⁶ F. Spaho, *Turski rudarski za-*

koni, GZM XXV, 1 i 2, Sarajevo 1913, 133—149 i 151—194.

¹⁷ Vl. Skarić, *Stari turski rukopis o rudarskim poslovima i terminologiji*, Spomenik SKA, 62, LXXIX, Sarajevo 1935; Isti, *Staro rudarsko pravo i tehnika u Srbiji i Bosni*, Beograd 1939.

caju posebno je istakao da je turski tzv. *Saski zakon* nesumnjivo rađen na osnovu naših srednjovjekovnih uredaba, dokazujući to prije svega time što su u njemu svi stručni termini predstavljali ili čisto naše ili pak iskrivljene njemačke riječi.¹⁸ Što je više izvora objavljivano sve je ta činjenica postajala ubjedljivija. Tako se u kanunu o rudniku Fojnici izričito spominje raniji *kraljev zakon* o tome rudniku riječima: »A *kraljev zakon* o zlatnoj rudi umjesto polovine uspostavio je dvije trećine...«¹⁹ Zatim je pronađen i objavljen rudarski zakon Stevana Lazarevića,²⁰ nastao nešto poslije 1402. godine. U isto vrijeme su objavljeni i drugi turski kanuni o rudarstvu, gdje se izričito spominju raniji zakoni. Zakon iz 1488. godine o Srebrenici završava riječima da je to *stari zakon vojvode Kovačevića* (čijoj je oblasti pripadala sama Srebrenica), a da ga Porta donosi ikao svoju kanun-namu. Isto tako kanun o Sasama iz iste godine na početku ističe: »*Prema običaju Kovačevića* od izvađene rude vlasniku jame pripada 15 dijelova...«²¹ Nakon toga se dr Branislav Đurđev konkretnije osvrnuo na tu činjenicu. Prikazujući izdanje N. Beldićana utvrdio je i istakao da tekst općeg turskog rudarskog zakona koji Beldićanu stavlja u 1494. godinu (sadržan u manuskriptu br. 85 Nacionalne biblioteke u Parizu),²² nije ništa drugo nego turski prevod rudarskog zakona Stevana Lazarevića.²³ Taj turski prevod nastao je oko 1455. godine. Isti taj turski tekst rudarskog zakona sadržan je i u kasnijoj, Sulejmanovoj kodifikaciji tzv. *Saskog zakona* koji je objavio Spaho.²⁴

Izričiti spomeni *kraljevog zakona* iz 1489. godine (kod rudnika Fojnice, zatim *rudarskih zakona vojvode Kovačevića* kod Srebrenice i Sasa jasno govori da su Turci zatekli i u Bosni pisane rudarske zakone i da su i oni kompilacijom ili također prevođenjem ušli djelimično u turske tekstove. O tome se konkretnije ne može govoriti, jer njihovi originali nisu pronađeni. Očito je da je naše srednjovjekovno rudarsko pravo na taj način uklopljeno u turske rudarske kanune i dopunjavano raznim kasnijim kodifikacijama ostalo stalno u primjeni sve do propasti ove privredne grane.

Za nas će svakako ovdje biti najinteresantnije ako saznamo sljedeće: koje su aktivne rudnike Turci u Bosni zatekli, kakva se ruda u kojem rudniku proizvodila i kakav je privredni značaj bio pojedinih rudnika. Navedeni kanuni sadrže ipak samo opće stavove.

¹⁸ Mehmed Begović, *Tragovi našeg srednjovjekovnog prava u turskim pravnim spomenicima*, Istarski časopis III, 1951—52, Beograd 1952, str. 67—84.

¹⁹ N. Filipović, *Zakon o rudniku Fojnici...*, Kanuni i kanun-name, str. 15—18; N. Beldiceanu, n. d. II, str. 212—213, 377.

²⁰ N. Radojčić, *Zakon o rudnicima despota Stefana Lazarevića*, Beograd 1962.

²¹ N. Beldiceanu, n. d. II, p. 212—213, 377.

²² Isto, II, p. 245—254, 356—363.

²³ B. Đurđev, *Jugoslavenski istorijski časopis (JIČ)*, 3, Beograd 1965, str. 106—111.

²⁴ Up. F. Spaho, n. d. (bilj. 16).

Ako su Turci bez zastoja nastavili eksploataciju ruda, onda će turski popisi, koji kratko poslije promjene vlasti počinju da registruju stanje cjelokupne privrede u Bosni, dati odgovor na ta pitanja u zavisnosti od karaktera tih popisa.

U ovom periodu najznačajnija i najtraženija bila je proizvodnja srebra, zatim je bilo dovoljno zastupljeno olovo i željezo. Spominje se i zlato, i to, kako smo vidjeli, u kanunu o Fojnici iz 1489. godine, kao i u jednom ranijem dokumentu povodom zakupljivanja i oživljavanja napuštenih rudarskih jama iz 1478. godine²⁵ koji ćemo ovdje donijeti. Međutim, proizvodnja zlata u drugoj polovini XV stoljeća bila je, očito, neznatna, jer ušur od zlata uopće ne evidentiraju spahijski defteri iz tog vremena. Nešto malo se proizvodilo i bakra. I zlato i bakar bili su proizvodi fojničkog rudnika.

Zna se da je rudarstvo imalo veliku ulogu u razvitku gradskih naselja u Bosni u prvoj polovini XV stoljeća. U tome periodu se spominju dvije jače kolonije dubrovačkih trgovaca u Zvorniku i Visokom. Usljed sve veće potražnje srebra Dubrovčani se početkom četvrte decenije sele bliže rudnicima, odnosno prelaze u rudnike Srebrenicu ili Fojnicu. Zatim, i sva druga rudarska mjesta privlače trgovce, čiji je broj bio u zavisnosti od proizvodnje samog rudnika.²⁶ Demografski i ekonomski podaci prvih turskih popisa iz 7. do 9. decenija XV stoljeća tu činjenicu jasno potvrđuju. Iz njih vidimo da su najznačajnija gradska naselja bila upravo rudarska mjesta, ili trgovi bliski rudnicima.

Kako se rudnici u Bosni, prema prostiranju rudarskih sinklinala, javljaju grupisani u određenim područjima, to bismo ih mogli podijeliti na sljedeće: 1) *Srednja Bosna*. To je oblast bivše *Kraljeve zemlje*, na koju se nadovezuje područje Olova sa olovnim rudnicima koje je pripadalo *Zemlji Pavlovića*. Iako se Olovo sa područnim olovnim rudnicima donekle izdvajalo od srednjobosanskih rudnika srebra i željeza posmatraćemo ih kao jednu oblast koja je, dakle, obuhvatala poriječja jednog dijela Bosne, zatim Željeznice, Stavnje i Krivaje, čiji je centar bio Visoko. 2) *Podrinje bosansko* (tj. *Zemlja Kovačevića*) i dijelom srbijansko. I u Podrinju se razlikuju dva područja, sjevernije čiji se središnji dio protezao rijekom Drinom između Srebrenice i Zvornika sa srebrenim rudnicima, i južnije koje se nadovezuje na prvo, a proteže se između Čajniča i Višegrada, obuhvatajući i Praču sa okolinom. Ovaj južniji dio Podrinja obuhvatao je, dakle, dijelove ranije *Hercegovine* i *Pavlovića zemlje*. Tu je postojalo nekoliko željeznih rudnika.

²⁵ Istambul, BBA, Maliye No 176, fo 186b.

²⁶ D. Kovačević, *Uloga rudarstva u privrednom razvoju gradskih na-*

selja Srbije i Bosne tokom prve polovine XV vijeka, GDI BiH XVIII, Sarajevo 1970, str. 257—263.

II

RUDNICI U SREDNJOJ BOSNI

Među sitnim trgovima u Bosni Turci su zatekli rudnik srebra **Fojnicu** kao najznačajnije gradsko naselje. To je bio i jedini trg u istoimenoj fojničkoj nahiji, koja se, istina, prema kasnijim popisima, uklapa kao dio visočke nahije. Godine 1468. Fojnica je brojala 329 kršćanskih kuća poreskih obveznika, uz 20 odraslih i za rad sposobnih u zajedničkom kućanstvu muških članova (mücerred, mudžered), sa globalnim državnim godišnjim prihodom (*maktu'*) u iznosu od 22.500 akči. U taj iznos ušli su i prihodi od fojničkog aktivnog rudnika. To znamo pouzdano ako sagledamo cjelokupne privredne podatke Fojnice prema opširnom popisu iz 1489. godine. O slabom stanju rudarstva te godine (1468) govori zabilježen podatak da je: *jedan rudarski vito (čerh) stajao napušten (harab).*²⁷ Iz narednog popisa, od 1485. godine, vidi se, međutim, da stanovništvo Fojnice brojno opada. Tada je imala samo 269 kuća. Između tih, 7 kuća je već bilo muslimanskih. Treba inače napomenuti da je prema najranijim turskim popisima (1468, 1485, 1489) primjetljivo opadanje stanovništva i u drugim varoškim naseljima u vrijeme kada se bilježe prve kuće muslimana u tim mjestima. I 1485. godine bio je u Fojnici zabilježen jedan rudarski *napušteni vito.*²⁸

Godine 1489. bilo je u Fojnici popisano 44 kuće poreskih obveznika manje nego četiri godine ranije, tj. Fojnica je ukupno brojala samo 225 takvih kuća.²⁹ Od tih, bilo je 7 muslimanskih domaćinstava sa 2 mudžereda.³⁰ Među kršćanskim domaćinstvima bila je i jedna baštinska zemlja, kao i 13 mudžereda. Upadljiv je ovdje podatak, koji ne nalazimo kod drugih naselja, tj. veliki procenat otpadao je na udovička domaćinstva, zabilježeno je 29 udovičkih kuća, što svjedoči o nekom stradanju muških stanovnika. Od ostalih pojedinačnih podataka pozornost svraća 13 kuća tzv. *prišlaca*, što govori o doseljavanju novog stanovništva. A budući se ukupni broj stanovnika smanjivao značilo bi da je stanovništvo, ipak, više fluktuiralo na drugu stranu. Dalje, zabilježen je mali broj zanatlija,³¹ iako je to bio prometan trg.

Navedeni podaci o stanovništvu svakako ne daju kompletnu demografsku sliku tog trga. Treba znati da defteri daju minimalne podatke, ono samo što je bilo relevantno za poreznika, tj. ovdje je

²⁷ Belediye, TD No 0—76, str. 46.

²⁸ Istanbul, BBA, TD No 18 (bilj. 11), fo 1, 9.

²⁹ BBA, TD No 24, fo 3—7, 11, 17—18.

³⁰ Navodim njihova imena jer su karakteristična; svi su, naime, novi muslimani. To su: Jusuf sin Milorada; Mehmed, s. Vukosala; Alija,

prišlac; Ismail, njegov (Alijin) brat; Ahmed, krojač; Iskender, s. Jarisava; zatim dva mudžereda: Jusuf, s. Miloša i Sahin, s. Dabiživa.

³¹ To su: Radoj, ugljar; Bogić, mesar; Vuk, krojač; Radovan, kovač; Radoš, šimlar; zatim su zabilježeni: Rađun Grk i Radašin Glumac.

evidentna samo carska raja, poreski obveznici. To naročito vrijedi za najranije popise, kao što su ovi. Tu je bilo i stanovnika oslobođenih, posebno muslimana, kao i poslovnih ljudi koji su svoje posjede imali drugdje, zatim organi vlasti. Ovdje nisu spomenuti ni fratri, za koje je 1468. godine spomenuto da su u *fojničkoj crkvi bila nastanjena tri lica* (fratri), jer su bili oslobođeni ispendže kao i ušrova ukoliko nisu obrađivali zemlju. Štaviše, tu se ne spominje ni *crkva* koja je u prvom popisu i kasnije evidentna. Ne vidi se, takođe, da li je tu bilo još i Dubrovčana, koji su drugdje, ukoliko ih je bilo, obično odvojeno evidentirani (Trgovište, odnosno Utorkovište — prvobitni naziv Sarajeva, Novi Pazar). Zatim, postavlja se pitanje šta je sa rudarima, da li su i oni tu pomenično popisani? Njihovi porezi, prema samoj kanun-nami iz 1489. godine, koja je u kontekstu samog ovog popisa i unesena u defter, trebali bi biti iskazani kao *filurija*, a ne kao *ispendža*. Međutim, u tome popisu je evidentna samo ispendža za ubilježena kršćanska domaćinstva (5.274 akče). I u svima drugim ovdje navedenim rudnicima svugdje je kao lični porez stanovnika zabilježena samo ispendža.³² U samom tome popisu evidentan je samo proračunat godišnji ušur od srebrene rude (*cevher*) i ušur od čistog srebra, ali ličnog poreza, filurije tu nema. Prema tome, moguće je da iskazani broj stanovnika nije obuhvatio i rudare tog rudnika. Ovdje je uočljivo znatno opadanje broja stanovnika između 1468. i 1485. godine, upravo za 60 kuća. Zbog toga je moguće da aktivni rudari nisu sadržani u označenom broju kuća iz 1485, odnosno 1489. godine, a razlika od cca 60 kuća vjerovatno bi se odnosila na rudare. A budući je njihova filurija zamjenjivala harač, ona je kupljena posebnim, tzv. džizje defterima. Ali, ako su ipak u evidentiranom broju stanovnika iz 1489. godine sadržana sva domaćinstva, i rudari i svi ostali, onda bi to značilo sljedeće: 1. da je stanovništvo Fojnice u označenom međuvremenu od 17 godina brojno znatno opalo i 2. da je kanun za rudnike Fojnicu, Deževicu i Dusinu izdat ranije, te da je svoju primjenu u smislu filurije umjesto ispendže imao samo do 1489. godine, kada je ponovo i za rudare bio propisan harač i ispendža. Tako je, uostalom, postupljeno sa *stanovnicima trga Olova*, ali tamo je to u popisu izričito istaknuto. Ovdje, međutim, nije ništa rečeno, a postoji kanun u kojem se kaže da će rudari davati filuriju. Prema tome, dru-

³² U toj kanun-nami se za rudare Fojnice (a isto je vrijedilo i za rudnike: Kreševo, Deževicu i Dusinu) kaže sljedeće: »U starom defteru je zabilježeno: Neka daju svoj harač i ispendžu. Docnije kad su, nezadovoljni zbog harača i ispendže, izložili svoje stanje Visokoj Porti, izdana je s Visoke Porte carska naredba i ovako je naredeno: Neka daju s kuće na kuću po jednu

filuriju (zlatnik). Od žita i od svoje zemlje koja se zove ruda neka daju desetinu. Neka daju desetinu od čistog srebra, pošto postane čisto. Neka budu oslobođeni i oprošteni od svih divanskih nameta. Ali neka lica koja nisu rudari po običaju daju svoj harač, ispendžu, ušur i salariju. Tako je naredeno i ponovo je tako ubilježeno... — Kanuni i kanun-name, str. 16—17.

gačije postupanje bi izričito protuslovalo stavu Kanuna, pa je vjerovatnije da rudari u poimeničnom popisu iz 1489. godine nisu sadržani.

Proizvodnja i državni prihodi. Na osnovu specificiranih prihoda carskog hasa u Fojnici možemo nešto konkretnije reći i o samoj proizvodnji, tj. o obimu rudarske proizvodnje. Osim neznatnih prihoda od ušrova žita — iz čega se vidi da je nešto sijano pšenice, ječma, raži i prosa — zabilježeni su i prihodi od rudarstva. Iskazan je, naime, godišnji ušur od srebrene rude u iznosu od 100 *kibla*,³³ a svaka *kibla* obračunavana je po 20 akči = 2.000. Zatim, ušur od čistog srebra — 55 ledri po cijeni od 340 akči = 18.700. Još je zabilježen samo novčani prihod (ušur) od bakra, u iznosu od 300 akči. Na taj način su godišnji državni prihodi od *cjelokupne rudarske proizvodnje u novcu iznosili 21.000 akči*. Pomnožimo li te količine ušrova sa 10 dobićemo aproksimativni godišnji ukupan proizvod, tj. 1.000 mjera srebrene rude i 550 ledri čistog srebra, odnosno njihovu novčanu vrijednost, i bakra u vrijednosti od 3.000 akči. Da spomenem i to da je 1 ledra fojničkog srebra vrijedila nešto više od 1 ledre srebra okolnih srebrenih rudnika gdje je ona obračunavana po 320 akči. Isto tako je srebrena ruda imala različitu cijenu; najskuplja je bila u Kreševu gdje je 1 mjera iznosila 40 akči, dok je u Deževici obračunavana samo po 14 akči. To je, svakako, ovisilo o kakvoći i sastavu same rude.

Inače, na fojničkom trgu trebao se odvijati značajniji promet, o čemu govori visina prihoda od tržnog badža. Naime, stavka: *tržni badž, nijabet* (= sitne pristojbe, oko 2 akče od kuće, što bi iznosilo oko 660 akči) i *hurdevat* (razni sitni prihodi) iznosili su godišnje 14.392 akče. Prema tome, gotovo cijela ta suma otpadala je na prometne pristojbe (badž) na trgu, a to je velika stavka u odnosu na visinu badža ostalih trgova.³⁴

Ostružnica. U prvobitnoj nahiji Fojnici, a kasnije u okviru nahije Visoko, još je postojao rudnik željeza u selu Ostružnici, na Željeznici, jugoistočno od Fojnice. Spominje se tako u sva tri navedena popisa (1468, 1485. i 1489). Međutim, u dubrovačkim izvorima iz sredine XIV stoljeća Ostružnica se navodi kao srebreni rudnik.³⁵ Prvobitno se pokazuje kao srednje naseljeno selo. Godine 1468. evidentirano je bilo u njemu 40 kuća i 18 inokosnih članova sa globalnim godišnjim prihodom carskom hasu od 7.200 akči. Do godine 1485. bilo je, štaviše, poraslo na 77 kuća sa 6 mudžereda. Toliko domaćinstava bilo je zabilježeno i 1489. godine, tj. 66 kršćanskih kuća sa 8 mudžereda, 3 baštinska domaćinstva i 3 udovičke kuće, zatim 2 muslimanske kuće sa 5 mudžereda, tj. svega 74 kuće

³³ Napisano je kao *kibla*, ali čitanje nije sigurno.

³⁴ O badžu na fojničkom trgu iz 1489. godine vidjeti *Kanun-name*, str. 17—18.

³⁵ J. Tadić, *Pisma Dubrovačke Republike*, knj. I, dok. br. 184 i 185, Beograd 1935.

sa 13 mudžereda. Ukupni godišnji porezi naselja iznosili su 5.327 akči. Ušur od proizvedenog željeza iznosio je 1.600 akči godišnje, dok je 3.727 akči spadalo na poljoprivredne ušrove.³⁶

Kreševo. Drugi po veličini trg u Bosni u ovo doba bio je Kreševo, centar istoimene nahije i rudnik srebra. Godine 1468. Kreševo je imalo 299 kuća poreskih obveznika sa 25 mudžereda. Evidentna je bila *crkva sa 3 nastanjene osobe*. Ukupan carski prihod od naselja, ali zajedno sa Deževicom i Dusinom u istoj nahiji, iznosio je 31.500 akči. Godine 1485. tu je bilo zabilježeno 290 kuća sa 19 mudžereda, kao i 9 muslimanskih kuća. Nešto je manje stanovnika imalo 1489. godine: 275 kršćanskih kuća sa 12 mudžereda, među kojima 19 udovičkih kuća, kao i 11 muslimanskih mudžereda.³⁷ I ovdje je, dakle, veliki procenat otpadao na udovička domaćinstva.

U cjelini uzevši, ukupan broj evidentiranih domaćinstava u ovim rudarskim varošima, u Fojnici, i u Kreševu, izgleda nam malen. Međutim, treba znati da se ukupan broj stanovnika Sarajeva, tj. poreskih obveznika, prema navedenim službenim evidencijama, između 1468. i 1489. godine kretao od svega 75 kuća sa 15 mudžereda (1468) do 199 kuća sa 2 mudžereda (1489), od čega je posljednje godine oko polovina tog broja otpadalo na muslimane (94 kuće).³⁸

Prihodi od rudarstva bili su u Kreševu manji za jednu trećinu nego u Fojnici. Ušur od srebrene rude iznosio je godišnje 100 mjera, isto kao i u Fojnici, ali ovdje mjera po 40 akči = 4.000, i ušur od čistog srebra 41 ledra po 320 akči = 13.130 akči; ukupno, dakle, 17.130 akči. Promet na trgu bio je prilično velik, jer je tržišni badž sa nijabetom iznosio 10.000 akči.³⁹

U nahiji Kreševo postojali su još dva rudnika srebra, u selima Deževici i Dusini.

Deževica. Godine 1468. u naselju je zabilježeno 48 kuća sa 12 mudžereda. Isto toliko stanovnika evidentirano je i 1485: 49 kuća sa 11 mudžereda i 1 muslimanska kuća. Stanje je približno isto i 1489: ukupno 47 kuća, i to 46 kršćanskih sa 2 mudžereda, od kojih 2 udovičke kuće, zatim 1 muslimanska sa 1 mudžeredom (Jusuf, s. Jovaniša i Hamza, s. Radonje).⁴⁰

³⁶ Istanbul, Belediye, TD No 0—76 (1468), str. 46; BBA, TD No 18 (1485), fo 1; BBA, TD No 24 (1489), fo 5—6.

³⁷ Svi su bili novi muslimani: Iskender, s. Vučehne; Hamza, s. Boženka; Alija, s. Hamze; Atmadža, s. Branivoja; Hoškadem, kožuhar (zanatlija, tj. tabak); Hamza, kovač; Hamza, s. Sajice; Hizir, s. Radana; Dogan, njegov brat; Ismail, s. Zlopuna i Mehmed, s. Šahina. Karakteristično je da su svi oni u rekapitulaciji popisa zapisani kao mu-

džeredi, iako se jasno vidi da su to samostalna domaćinstva. Godine 1485 bili su ubilježeni svi kao kuće. U ovom slučaju, kao mudžeredi, plaćaju porez samo pola čifta, tj. 12 umjesto 22 akče. Nije li to neka stimulacija zbog islamizacije? — TD No 24, fo 3.

³⁸ TD No 0—76 (1468), str. 18; TD No 18 (1485), fo 9; TD No 24 (1489), fo 17—18.

³⁹ TD No 0—76, str. 47; TD 18, fo 1; TD No 24, fo 3—4.

⁴⁰ TD No 0—76, str. 47; TD No 18, fo 1; TD No 24, fo 3—4.

Rudarska proizvodnja 1489. godine bila je tu sljedeća: ušur od čistog srebra iznosio je 2 1/2 ledre po 320 = 820 akči, i ušur od srebrene rude 22 mjere po 14 = 308 akči, tj. ukupno od rudarstva = 1.128 akči, a ukupni porezi naselja, zajedno sa onim iz poljoprivrede, iznosili su 2.987 akči.

Premda su Deževica i Dusina administrativno pripadali kreševskoj nahiji, ovi rudnici su u kanun-nami tretirani zajedno sa fojničkim rudnikom, i u njoj se ističe da su oni depandansi (*yamak*) Fojnice.⁴¹ Međutim, u istom tom popisu iz 1489. za obadva ta rudnika stoji, opet, da su depandansi kreševskog rudnika. Kakvi su razlozi djelovali da su oni u zakonu pripisani Fojnici? Tu činjenicu uslovljavali su ili komunikaciono-transportni razlozi, jer su i Deževica i Dusina ležali na Željeznici, desnoj pritoci Fojnice, ili je to bilo zbog nekih drugih razloga.

Dusina. To je manje naselje od Deževice. Godine 1468. imalo je 15 kuća poreskih obveznika sa 8 mudžereda. Do 1485. poraslo je na 20 kuća sa 2 mudžereda. Od tih, jedna kuća je bila muslimanska. Slično je bilo i 1489: 18 kuća kršćanskih i 1 musliman mudžered — Hasan, sin Dobrašina. Prihodi od rudarstva ovdje nisu iskazani.⁴²

Ovdje se upravo može konkretno ukazati kako defterski podaci ne sadrže sve stanovništvo jednog naselja. Dok se 1468. u Dusini ne navodi ni jedna muslimanska kuća, a 1485. samo jedna, dotle se samo u jednom sudskom dokumentu sarajevskog kadije od 11. jula 1469, povodom spora o posjedovanju zemlje, spominju četvorica muslimana iz Dusine, i to: ajan Davud-beg, s jedne, i Husein, sin Pavlov, Muhamed, sin Pavlov i Hasan, sin Radivojev, s druge strane.⁴³ Ovaj primjer govori da je muslimansko stanovništvo u početku djelimično bilo povlašteno, tj. jednim dijelom ostajalo je izvan timarsko-spahijskih popisa.

U nahiji Bobovcu postojala su dva manja rudnika, jedan srebrni u selu Borovici i željezni u selu Varešu.

Borovica. Godine 1468. u naselju je zabilježeno 58 kuća sa 10 mudžereda, a davale su na ime godišnjih poreza globalno 5.850 akči. Do godine 1485. poraslo je na 68 kuća sa 2 mudžereda. Stanje je isto i 1489: 67 domaćinstava sa 6 mudžereda; od tih, 3 su bila udovička, a jedno je baštinska zemlja. Za dvojicu je zapisano *po-bjegli*.

Rudarska proizvodnja je bila sljedeća: ušur od čistog srebra 12 ledri po 320 = 3.840 i ušur od srebrene rude 23 mjere po 14 = = 325 akči. Ukupni godišnji porezi iznosili su 7.180 akči.⁴⁴

⁴¹ Kanun-name, str. 15—18.

⁴² TD No 0—76, str. 47; TD No 18, fo 1; TD No 24, fo 4.

⁴³ M. E. Kadić, *Tarih...*, knj. I, str. 170—172 (Ms.), Gazi Husrevbegova biblioteka u Sarajevu; Gl. Elezović, *Turski spomenici*, Beograd

1940, knj. I, sv. 1, str. 74—77; H. Šabanović, *Turski dokumenti u Bosni iz druge polovine XV stoljeća*, Istoriskopravni zbornik 2, Sarajevo 1949, str. 179—182.

⁴⁴ TD No 0—76, str. 46; TD No 18, fo 1; TD No 24, fo 6—7.

Vareš. Manje je naselje od Borovice. Godine 1468. bilo je u njemu zabilježeno 35 kuća sa 14 mudžereda, a na ime godišnjih poreza plaćalo je globalno 5.400 akči. Do 1489. poraslo je bilo na 58 kršćanskih kuća sa 4 mudžereda. Međutim, za 14 domaćinstava je zabilježeno *pobjegli*. Prema tome, stvarni broj stanovnika ostao je približno na ranijem nivou. Ovdje porezi od rudarstva, kao ni ostali porezi, nisu navedeni.⁴⁵

U nahiji Visoko postojala su tri rudnika, dva željezna i jedan srebrni. To su sela Daštanska, Busovača i Sebešić.

Daštanska. U sva tri popisa (1468, 1485. i 1489) navodi se kao rudnik srebra. To je današnje selo Daštansko jugoistočno od Vareša. Godine 1485. imalo je 45 kuća poreskih obveznika sa 4 mudžereda, od kojih je 1 kuća bila muslimanska. Godine 1489. evidentne su 44 kuće sa 10 mudžereda; jedna je muslimanska. O samoj proizvodnji ne može se ništa reći; nisu zabilježeni podaci o prihodima.⁴⁶

Busovača. Godine 1468. spominje se kao rudnik željeza u okviru visočke nahije. To je bilo maleno naselje sa svega 5 kuća poreskih obveznika. Do 1485. stanovništvo se nešto povećalo kada je kao i 1489. imalo 13 kuća sa 2 mudžereda. O prihodima nedostaju podaci.⁴⁷

Sebešić,⁴⁸ željezni rudnik, također u okviru visočke nahije. Godine 1468. je bolje naseljeno selo: 45 kuća sa 14 mudžereda i godišnjim porezima od 4.050 akči. Nakon 21 godinu zabilježeno je: *rudnik željeza, daju harač i ispendžu*. Ovakva konstatacija dozvoljava dva tumačenja: a) da za taj rudnik ne vrijedi ono što je rečeno u kanun-nami za Fojnicu, da rudari umjesto harača i ispendže plaćaju samo po jednu filuriju godišnje i b) upozorenje da je to samo ono stanovništvo koje daje harač i ispendžu, tj. osim rudara. O rudarskoj proizvodnji postoji samo sljedeći podatak: *ušur od željeza zajedno sa samokovom* (tj. sa pristojbom na samokove) = 1.400 akči.⁴⁹

Visoko. Ovdje treba spomenuti i o trećem po veličini trgu u bivšoj *Kraljevoj zemlji*, odnosno u visočkoj nahiji, o samom bazaru Visoko, premda nije bilo i rudnik. Već od ranije je Visoko bilo poznato kao rudarski trg, u središtu srednjobosanske rudarske oblasti. Kako je to bio jedini trg u istoimenoj nahiji svakako se i kasnije na njemu odvijao promet rudarskih proizvoda. Pripadao je hasu bosanskog sandžak-bega. Godine 1468. imao je 220 kuća sa

⁴⁵ TD No 0—76, str. 46; TD No 24, fo 11.

⁴⁶ TD No 18, fo 1; TD No 24, fo 7.

⁴⁷ TD No 0—76, str. 46; TD No 18, fo 1; TD No 24, fo 11.

⁴⁸ Bilježeno je kao: Sebešić (1468), Šeberić (1485), Sebešići (1489). Odgovara današnjem selu Sebešiću, sjeverozapadno od Fojnice.

⁴⁹ TD No 0—76, str. 46; TD No 24, fo 6.

25 mudžereda. Sandžak-begovi prihodi iznosili su odsjekom 31.000 akči, a sastojali su se od: tržnog badža, nijabeta i prihoda od prelaza Bosne u Visokom, kao i od nijabeta nahije Dubrovnik i nahije Visoko.⁵⁰

Godine 1485. bilo je tu nešto više domaćinstava: 242 kuće sa 12 mudžereda; od tih, 7 kuća je muslimanskih. Sandžak-begovi prihodi sastojali su se od istih stavki kao i ranije, a novčano su iznosili 27.005 akči.⁵¹ Čini se da ovo povećanje broja domaćinstava u 1485. godini ima se više privisati karakteru samog tog popisa, tj. da su tu svi raniji mudžeredi ubilježeni kao domaćinstva, tim prije što se ti podaci ne slažu sa brojem domaćinstava iz 1489. godine.

U Visokom je 1489. postojalo šest mahala, nazvanih po imenima njihovih osnivača, kršćana, sa ukupno 223 kuće i 33 mudžereda. Svi starješine, po kojima su mahale nazvane, bili su tada još živi i zavedeni kao prvi stanovnici tih mahala. Od navedenog broja kuća, 12 kuća sa 11 mudžereda otpadalo je na muslimane. Među kršćanskim kućama bilo je 14 udovičkih, a 3 kuće imale su baštinske zemlje. Muslimanskih kuća, odnosno stanovnika (mudžereda) bilo je u svima mahalama; svi su bili novi muslimani.⁵²

Sandžak-begovi prihodi od Visokog iznosili su tada faktički 20.013 akči godišnje, što je znatno manje nego u 1468. godini. Promet na trgu nije bio malen, jer je tržni badž sa nijabetom iznosio godišnje 9.000 akči. Ostali dio prihoda odnosio se: 2.500 na nijabet u nahijama Visoko i Dubrovnik, zatim na ušrove od poljoprivrede u Visokom, od pšenice, ječma, prosa, kapludže, povrtlarstva i vinograda.⁵³

U procesu mijenjanja fizionomije zatečenih varoši u gradove sa orijentalno-muslimanskom fizionomijom, u Visokom se nije formirao nukleus muslimanskog kvarta pored stare varoši, kao što je gotovo po pravilu bio slučaj kod drugih gradova. Ovdje taj proces

⁵⁰ TD No 0—76, str. 37.

⁵¹ TD No 18 (bilj. 11).

⁵² Navodim ih po mahalama: 1) Ilijas, s. Bogmila; Iskender (novi) musliman; Ismail, s. Radonje i Širmerd (novi) musliman; 2) Alija, s. Božidara; Mihovil, s. Božidara i Alija, njegov brat; 3) Jusuf, s. Milašina; Širmerd, s. Radislava; 4) Hoškadem (novi) musliman i Karagöz (novi) musliman; 5) Jusuf, s. Tomaša; Karagöz, s. Milojina; Alija, s. Radice i Atmadža, kasa; 6) Alagöz, s. Cvetka; Karagöz, s. Dujana; Iskender (novi) musliman; Ilijas, s. Radine (TD No 24, fo 27—29).

Treba i ovdje istaknuti kako navedeni broj muslimana od svega 12 kuća sa 11 mudžereda nije ni-

kako u skladu s drugim podacima o Visokom iz tog vremena. Naime, još 12 godina ranije (1477) bosanski sandžak-beg Ajas-beg je tu podigao javnu banju i nekoliko dućana, čije je prihode, zajedno sa jednim vrtom, zavještao za svoj mesdžid u Sarajevu (H. Šabanović, *Dvije najstarije vakufname u Bosni*, POF II, 1951, str. 35). Ti podaci ujedno govore da je već tada i u Visokom pored banje mogao postojati i neki mesdžid, odnosno jasno govore o tome da se brojno stanje muslimana još i ranije nije nikako moglo svoditi samo na spomenuti broj kuća, koji se navodi u popisu iz 1489. godine.

⁵³ TD No 0—76 (1468), str. 57; TD No 18 (1485), fo 9; TD No 24 (1489), fo 27—29.

počinje u svima mahalama, tako da će muslimanska kasaba kasnije da proraste kroz staru kršćansku varoš.

Spomenuću dva podatka koji govore o ranijoj rudarskoj djelatnosti u poriječju Lašve i njene desne pritoke Kozice, koju su Turci, očito, zatekli, a koja je uskoro prestala. Godine 1468. naime, spominju se dva napuštena rudnika željeza, i to: selo **Večerička**, današnja Gornja i Donja Večerska, zapadno od Viteza, za koje se kaže *rudnik željeza napušten* i selo **Vladići**, takođe *napušteni rudnik željeza*. Selo Vladići nalazi se sjeverno od Fojnice. Tu, do Vladića, je i današnje naselje *Majdan*, koje rječito ukazuje na ranije rudarstvo. I u kasnijim popisima (1485. i 1489) ta se sela navode, ali se više ne spominje da su rudarska.⁵⁴

U dolini Krivaje u okviru bivše *Pavlovića zemlje* je **Olovo** sa okolnim rudarskim selima gdje se proizvodilo olovo. Pripadalo je carskom hasu. Olovo je bilo ujedno i jedini trg u istoimenoj nahiji. Godine 1468. imalo je 126 kuća poreskih obveznika sa 30 mudžereda. Kasnije se stanovništvo povećava. Već 1485. navodi se u njemu ukupno 181 kuća sa 19 mudžereda, od kojih su 3 muslimanske. Isti broj domaćinstava je u njemu i 1489, tj. 182 kuće sa 9 mudžereda, od kojih su 2 kuće sa 1 mudžeredom bile muslimanske (Hizir, sin Dibuna; Širmerd, s. Pribila i Ahmed, s. Milašina). Spominje se i knez naselja po imenu Petrolja.⁵⁵

Iz podataka o prihodima iz 1489. godine saznajemo da je proizvodnja olova bila značajna. U popisu iz te godine zapisano je: *ušur od olova iznosio je 186 milara i 250 ledri. Svaki milar sadržavao je 6 1/2 kantara; računajući kantarom to iznosi 1.205 kantara olova; a svaki milar iznosi po 5 filurija, prihod = 43.475 akči*. Dalje je zapisano: *ušur od olovne rude iznosi 3.728 unca, po 6 = 22.369 akči*.⁵⁶

Promet na trgu, također, nije bio malen; tržišni badž sa nijabetom iznosio je 7.255 akči. Ostali carski prihodi sastojali su se od poljoprivrede: pšenica, zob, proso, ječam, raž, bob, kapludža, lan, med, sitna stoka, povrtlarstvo — tako da su ukupni godišnji prihodi od ovog mjesta iznosili 80.491 akču.⁵⁷

Jedan podatak govori da su olovski rudari bili vrsni stručnjaci. Oni su doprinosili pronalaženju ruda i na drugim stranama. Naime, u jednoj zabilješci u kontekstu popisa Olova stoji: *Jedan od kršćana iz ovog trga pronašao je željeznu rudu u okviru sela Deževice. Uspostavljen je tu novi vito i postalo je to has našeg cara — godišnji prihod od toga iznosi 340 akči*.⁵⁸

⁵⁴ TD No 0—76, str. 47; TD No 18, fo 1; TD No 24, fo 31—32.

⁵⁵ TD No 0—76 (1468), str. 33; TD No 18 (1485), fo 1; TD No 24 (1489), fo 8—10.

⁵⁶ TD No 24, fo 8—9. Računamo li zlatnik (filuriju) po 45 akči, koli-

ko je u to vrijeme obično obračunavan, i uzmemo li ušur od olova okruglo 187 milara, iznosilo bi 42.075 akči što se približno slaže.

⁵⁷ Isto, TD No 24, fo 8—9.

⁵⁸ Isto, fo 9.

Osim rudara i stanovnici samog trga Olovo bili su do 1489. na izvjestan način povlašteni. Ali, upravo tim popisom dokinute su im bile te povlastice. To saznajemo iz sljedeće zabilješke: *Stanovnici spomenutog trga su do sada umjesto ispendže davali 650 unci olovne rude, sada daju ispendžu; a umjesto harača davali su po jednu filuriju, sada — kao i ostala raja — daju harač, ispendžu i ušrove.*⁵⁹

Citirana zabilješka je značajna, ona predstavlja pravu kanunsku odredbu, ali ona unosi i izvjesnu dilemu. Nameće se, naime, pitanje: ne radi li se ovdje o samim rudarima olovskih rudnika kojima se ovom odredbom dokidaju dosadašnje povlastice, ili su u pitanju ostali stanovnici tog trga? Samo naturalno plaćanje olovnom rudom umjesto ispendže govorilo bi da se radi o rudarima. Druge okolnosti, opet, govore suprotno. Kanun o proizvodnji olova u Olovu i okolnim selima, koji bi razjasnio tu dilemu, nije pronađen. A budući su izdavani posebni kanuni za sve značajnije rudnike, to bi trebalo da je postojao i kanun za Olovo. Ako takav kanun nije unesen u popis bosanskog sandžaka iz 1489. u kome su donešeni spominjani kanuni za Kreševo i Fojnicu zajedno sa popisom tih mjesta, te ako je u istom tom defteru popisano i stanovništvo Olova i stavljena gornja zabilješka, onda bi proizlazilo da ono što je rečeno u kanunima za te rudnike u pogledu položaja rudara vrijedi i za Olovo. Zatim, povlastica koja je ovdje tom zabilješkom bila dokinuta ne odgovara povlastici rudara Kreševa i Fojnice kojima je filurija zamjenjivala i harač i ispendžu, a osim toga bili su još oslobođeni od svih nameta i divanskih tereta. Zašto bi se rudari Olova izdvajali? Dalje, davanje 650 unci olovne rude umjesto ispendže odgovara broju stanovnika Olova iz 1468. godine, kada je u Olovu bilo evidentirano 126 kuća sa 30 mudžereta, tj. ukupno 156 ispendži po $25 = 3.900$. Upravo toliko je iznosila ranija naturalna ispendža, tj. $650 \text{ unci} \times 6 = 3.900$. Time je jasno da je spomenuta povlastica vrijedila još od 1468. godine i da se odnosila na stanovništvo samog trga Olova, a da su aktivni rudari po svemu izgleda, bili izvan toga, tj. povlašteni isto kao i kreševsko-fojnički, te da nisu sadržani u broju evidentiranih kuća iz 1489. godine.

Ta ranija odredba, da je ispendža naplaćivana naturalno, odražavala je potrebu države za olovom, kao i njeno aktivno uklapanje u trgovinu tim metalom. Stanovnicima tog trga, opet, nije predstavljalo problem da umjesto novcem daju ispendžu olovom, jer se olovo svugdje moglo dobiti, štaviše, predstavljalo je to povlasticu. Državi je to pogodovalo što se olovo lagerovalo i akumuliralo na jednom mjestu, u njenom raspolaganju. Ta činjenica je ujedno olakšavala trgovinu olovom sa Dubrovčanima, koji se, poslije proglašenja jsaka i stroge kontrole u izvozu srebra odmah poslije 1460. godine, sasvim orijentišu na trgovinu olovom.

⁵⁹ Isto.

Očito je da je proizvodnji olova u Olovu pridavana velika važnost. To jasno vidimo iz iznesenih prihoda od olova. Dok je, kako smo vidjeli, godišnji ušur od srebra i srebrenе rude u Fojnici iznosio u novcu ukupno 21.000 akči, a u Kreševu 17.130 akči, dotle je ušur od olova i olovne rude u Olovu iznosio godišnje 65.843 akče. Dakle, državni prihodi od rudarenja u Olovu iznosili su više nego tri puta prihodi od proizvodnje srebra u Fojnici. Kako se zna, olovo je u to vrijeme bilo mnogo traženo, naročito u građevinarstvu: za specijalno povezivanje kod zidanja, za presvođavanje kupola monumentalnih sakralnih i drugih objekata i u razne druge svrhe.

Zatim, oko Olova su postojala sljedeća rudarska sela gdje se također dobivalo olovo: Čičal, Kruševo i Donje Podgrađe.

Čičal. U dva popisa evidentirano je različito: Čičan (1485) i Čičal (1489). U tom kasnijem stoji: *Selo Čičal, pripada Olovu, depandans je spomenutog oloskog rudnika, rudnik je olova, carski je has.* To je stari rudnik olova; spominje se u dubrovačkim izvorima još u drugoj polovini XIV stoljeća (1382) pod nazivom Čečegl.⁶⁰ Nalazio se, svakako, u neposrednoj blizini Olova. Godine 1485. naselje je imalo 27 kuća sa 1 mudžeredom, od kojih 3 kuće muslimanske. Slično je stanje i 1489: 25 kuća sa 3 mudžereda, od kojih 2 muslimanske sa 1 mudžeredom (Šahin, sin Stepana; Uvejs, s. Radivoja i Hasan, s. Radonje). Godišnji porezi (od poljoprivrede) iznosili su 1.342 akče.⁶¹

Kruševo. U popisima iz 1468. i 1489. godine zabilježeno je: *Selo Kruševo pripada župi Jelaške u Kraljevoj zemlji, rudnik je olova.* Zna se, naime, da je u dolini Krivaje postojala prostrana srednjovjekovna župa Jelaške⁶² na koju ukazuje današnje selo Jelaške, sjeverozapadno od Olova. Ona je najviše bila razbijena krajem XV stoljeća prolaskom tuda većih skupina vlaha stočara, koji su se kretali između Krivaje i Spreče prema Maglaju i Doboju, čija su područja vlasi tada dobrim dijelom naselili. Danas postoji selo Kruševo, ali nešto južnije od Olova, na lijevoj strani Biošnice, pritoke Krivaje. Ako ovo Kruševo ipak odgovara nekadašnjem rudarskom Kruševu, onda je u njegovoj neposrednoj blizini postojalo i rudarsko selo Donje Podgrađe, koje je bilo depandans rudnika Kruševa.

Kruševo je bilo osrednje naseljeno selo. Godine 1468. brojilo je 44 kuće sa 4 mudžereda. Na tome nivou je ostalo i kasnije; godine 1485: 47 kuća, od kojih 4 muslimanske, a 1489: 44 kuće sa 3 mudžereda, od kojih 2 muslimanske sa 1 mudžeredom (Sarudža, s. Radina; Balaban, njegov brat; Husejn, s. Milića). Cjelokupni prihodi carskog hasa iznosili su 2.051 akča, i to od poljoprivrede (pše-

⁶⁰ D. Kovačević, *Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni*, str. 26, bilj. 70.

⁶¹ TD No 18, fo 1; TD No 24, fo 9.

⁶² Starine XXXVI, str. 140; K.

Draganović, *Katolička crkva u Bosni i Hercegovini nekad i danas*, Zagreb 1934, 38.

nica, zob, grah, proso, ječam, raž, povrće, lan, med), dok prihodi od rudarstva nisu zabilježeni.⁶³

Donje Podgrađe. I za ovo selo je u izvoru navedeno da pripada župi Jelaške i da je *jamak* (depandans) *Kruševa*; *rudnik je olova*. Prema tome, nalazilo se u blizini Kruševa. Samo mu ime govori da je tu postojalo i Gornje Podgrađe, odnosno ukazuje na postojanje i nekadašnjeg utvrđenog grada u neposrednoj blizini, jednog ili jedinog utvrđenja u Jelaškoj župi.

Donje Podgrađe je bilo manje od Kruševa, imalo je 1468. godine 25 kuća. Tako se ono kreće i kasnije; godine 1485: 30 kuća, od kojih 2 muslimanske. I 1489. bilo je evidentirano 30 kuća, ali je za 9 domaćinstava zabilježeno *pobjegli*, tako da je na kraju iskazana 21 kuća, od kojih 2 muslimanska mudžerada (Iskender, s. Gojčina i Šadija, s. Milohne). Prihodi (od poljoprivrede) iznosili su svega 927 akči godišnje.⁶⁴

Osim olovnih rudnika, u području Olova bilo je i željeza. Godine 1485. navodi se *selo Varci rudnik željeza*. Selo se navodi u kontekstu popisa Olova i navedenih olovskih sela. To je današnje selo Vruci, južno od Olova, na izvoru Ljubine, kod Čevljanovića. Bilo je to tada značajno selo, imalo je 79 kuća sa 5 mudžerada.⁶⁵ Prihodi u tome popisu nisu navedeni ni za jedan od spomenutih rudnika, očito je to područje tada bilo u zakupu. I ovdje je rudarstvo ubrzo prestalo jer se Varci kasnije ne spominje kao rudarsko naselje.

Čini se da je i u tri sljedeća sela u području Olova bilo nešto rudarsko proizvodnje: u Ponoru, Grabovici i *selu Trgoševiću*, vjerovatno današnje Prgoševo. To izgleda vjerovatno zbog toga što su sva tri ta sela u popisima iz 1485. i 1489. popisana u okviru carskog hasa, a u kontekstu Olova i drugih okolnih rudarskih sela. Istina, izričito se ne spominje da su i ona rudarska.

**

Da je u Bosni dolaskom turske vlasti došlo do zastoja u rudarskoj proizvodnji i da saniranje prilika nije išlo brzo, rječito govori jedan izvor, jedan dokumenat o zakupu rudarskih jama koje su, još od propasti bosanske države, ostale napuštene. Dokumenat je nastao jednu i po deceniju po promjeni vlasti u Bosni. Ovdje se radi o početnom davanju u zakup izvjesnih rudarskih okana u srednjobosanskom rudarskom području, svakako i u olovskom, koje zakupljuje jedan Dubrovčanin.

⁶³ TD No 0—76 (1468), str. 33; TD No 18 (1485), fo 1; TD No 24 (1489), fo 10.

⁶⁴ Isto.

⁶⁵ TD No 18, fo 1.

Zbog važnosti ovog dokumenta donosim njegov tekst u cjelini:

ابتداء معاطبه محصول معادن زر و نقره در ولایت قرال و پاولی
در بوسنه در چاهها بطلال که ارزمان قرال عاطل مانده و چاهها که قابل
معدن زر و نقره و سرب باشد غیر از معادن معمول بها که این زمان معمول
نهند از چاهها معمور و غیر معمور در عهده اندریه و لرمارتولیجه دوبریگی
عن ۱۵ ربیع الآخر سنه ثلث و ثمانین و ثماناء فی ثلث سنین

حسنه افرنجیه ۹۰۰۰ سکه

رسم برات ۱۰۸ سکه

شول شرطله که ذکر اولان قرال و پاولی و لایتندہ قرال زمانندن بر و بطلال
قالمش قیولره متصرف اولا و التون و نقره و قرشون جوهری حاصل اولاجق یرلره
اچدوره جوهرینه متصرف اولا بالعمل معمول به اولان معادن اجنده اولان
قیولرینه بالفعل اشلامسون اشلامسون دخل و تعرض ایلیمه و اول یرلر حکامی
هرکون ذکر اولنان یرلرده اشلاماکه اول یرده معارف اجرت ازره ایکی
یوز نفر ارغاد بو لیوره لر اشلدب مزبور عاملر کند و یانلرندن اجرتلرن و یرلر
و نقدر التون حاصل ایلر ایسه غیره صاتیوب اول یرده اولان نرخ اوزره صاته
و نقدر کمش حاصل ایلر سه انی دخی غیره صاتیوب نرخ اوزره ضربخانیسه
صاته قورشونی هرکه دلر سه صاته بو بایده سرای اوواسی قاضیسی مولانا نعمان
حکم یازلری که و شول شرطله که ابتداء تاریخدن ارتور جاق اولورده نرکود
اندریه دن مفردات دفتریله حسابلرن الالر و متصرف اولدغی مقدار یومی اتوزر
اقجه غلوفه و یرله .

(Prevod:)

Prvi zakup. — Prihod od rudnika zlata i srebra u Kraljevoj zemlji i Zemlji Pavlovića u Bosni, i to zapuštene jame koje su od vremena kralja ostale napuštene, kao i jame koje bi mogle postati rudnici zlata, srebra i olova, dakle, jame ispravne i jame zapuštene — izuzimajući rudnike u kojima se radi, tj. osim onih jama koje su sada aktivne — u zakupu Dubrovčanina Andrije, sina Martoljice, od 15. rebī'a II 883 (16. VII 1478) godine, u tri godine, za 9.000 francuskih zlatnika i još 108 zlatnika takse na berat (administrativni troškovi).⁶⁶

⁶⁶ BBA, Maliye, No 176, fo 168b (up. bilj. 13).

Moglo se utvrditi, komparirajući druge zakupe, da su administrativni

troškovi (resm-i berat) iznosili redovito 1,2% od cijene zakupa, što je plaćao zakupnik. Tako su i ovdje na 9.000 administrativni troškovi iznosili 108 zlatnika, tj. 1,2%.

Povodom ovog zakupa izdato je sa Porte sljedeće uputstvo sarajevskom kadiji, koje je u kontekstu gornjeg dokumenta i zavedeno u Mukata-defteru. Tu se u obrazloženju gornjeg zakupa, u obliku marginalne bilješke, kaže: *Pod tim uslovom da zakupnik koristi napuštene rudarske jame u spomenutoj Kraljevoj zemlji i Zemlji Pavlovića i da otvara nove jame gdje postoji mogućnost nalaza zlata, srebra i olova, te da s rudom slobodno raspolaže, s tim da se u aktivne rudarske jame ne miješa — radile one sada ili ne radile. A zapovjednici (zakupnici) rudnika neka svaki dan u oknima rade. Neka odmah nađu 200 radnika prema tamo uobičajenom plaćanju i neka ih uposle, te neka im od sebe isplaćuju njihovu zaradu. Zlata koliko proizvedu da ga drugom (stranom) ne prodaju, nego da ga tu prodaju po određenoj državnoj cijeni. Isto tako srebra što proizvedu da ga drugom ne prodaju, nego da ga predaju kovnici prema određenoj državnoj cijeni. A olovnu rudu neka prodaju ko god zaželi. O ovoj stvari napisana je naredba kadiji Mevlana Numanu u Sarajevu u tome smislu ako se od navedenog datuma proizvodnja poveća da primi obračun od spomenutog Andrije prema detaljnom knjiženju. A za proizvedenu količinu koja bi otpadala na dan neka mu se (Andriji) plati dnevno po 30 akči.*⁶⁶

Ovaj dokumenat je važan i zbog toga što daje izvjesna objašnjenja o samom načinu i procesu proizvodnje. Naročito je važno ovo dodatno razjašnjenje. Ono je, po svojim odredbama o kontroli proizvedenog zlata i srebra, adekvatno sadržaju prvog donesenog zakona za Srebrenicu i Sase, nešto poslije 1460. godine, gdje se govori o kontroli proizvodnje i o zabrani izvoza tih proizvoda od stranih trgovaca, naročito Dubrovčana.⁶⁷

Promjena vlasti u Bosni (1463. god.) predstavljala, je, očito, veliki potres i u procesu rudarske proizvodnje. Iako je davanje u zakup svih značajnijih državnih prihoda predstavljalo uobičajeni način novčane realizacije, ipak kroz prvih 15 godina osmanske vlasti nije se našao pogodan interesent koji bi od države zakupio navedene rudnike. U dokumentu se naglašava *prvi zakup* zapuštenih rudnika u oblasti bivše Kraljeve zemlje i u zemlji Pavlovića, dok se u istom mukata defteru kod drugih zakupa, tj. za rudnike koji su ležali nešto istočnije, izvan tih oblasti (istočna Bosna i zapadna Srbija), nigdje to ne ističe, premda su takva knjiženja bila znatno ranija, počinjala su od 1468. godine. U taj prvi zakup nisu, dakle, spadali značajni rudnici srebra u bosanskom Podrinju (Srebrenica, Sase i drugi manji rudnici između Srebrenice i Zvornika) koji su pripadali oblasti Kovačevića, kao i nekoliko rudnika s desne strane Drine.

Nameće se pitanje: šta je u ovom početnom periodu bilo sa proizvodnjom ostalih, tj. aktivnih rudnika u srednjoj Bosni, koji su bili izuzeti iz ovog zakupa. Jasno je da navedenim davanjem u zakup

⁶⁷ Beldiceanu, n. d., t. I, p. 74—

nije bila uslovljena i sama rudarska proizvodnja u tim oblastima. I u ovom dokumentu, dakle, spominju se rudnici koji u to vrijeme rade, a ta činjenica nam je poznata još iz prvog spahijskog popisa Bosne od 1468/9. godine u kojem se svi u tome izvoru zapisani rudnici navode kao aktivni rudnici. To bi značilo da je Osmanska država u tome prvom periodu organizovala rudarsku proizvodnju u srednjoj Bosni ne putem uobičajenog davanja u zakup nego se direktno morala angažovati postavljanjem svojih službenika (emima i nazira) i mobilizacijom zatečenih rudara.

Analizirajući gornji dokumenat potrebno se osvrnuti i na visinu navedenog zakupa. Obzirom da postoje novčani podaci iz ovog vremena o drugim rudnicima moguće je poređenjem tih iznosa shvatiti kvantitativne relacije ovog zakupa. Suma od 9.000 francuskih zlatnika iznosila je 405.000 akči. To znamo otuda što je kod nekih zakupa u navedenom defteru mukata označena cijena zlatnika. Tako je 1475. godine rudnik željeza u Čajniču, zajedno sa kršćanskom džizjom i drugim porezima stanovništva u samom trgu Čajniču, kao i sa tri rudarska sela u okolini Čajniča, licitiran u tri godine za 3.100 francuskih zlatnika s naznakom: *jedan zlatnik = 45 akči*, tj. 139.500 akči.⁶⁸ Navešću još novčanu vrijednost srebrenih rudnika srebreničkog rudarskog bazena (Srebrenica, Sase, Djevanje, Budimir, Ljubodinj?), i nekoliko rudnika s desne strane Drine (Zajača, Crnča Karaman?, Jagodnja Glava, Bohorina, Pop) kao i više okolnih sela koja su predstavljala rudarska područja i spadala u carski has, a što je sve činilo jedinstvenu mukatu. Cijena zakupa svih tih rudnika i ostalih prihoda kretala se u vremenu od 1468. do 1478. godine između 971.520 (1468) i 1.239.640 (1472) akči.⁶⁹ Prema tome, zapuštena rudarska okna u srednjoj Bosni bila su licitirani rudnici željeza, odnosno približno za pola iznosa koliko su bili licitirani srebreni rudnici u Podrinju.

III

RUDNICI U PODRINJU

Prvo je riječ o srebreničko-zvorničkoj oblasti. Kako je poznato, centralni i najvažniji rudnik bio je Srebrenica sa susjednim rudnikom Sasama. Ovdje, kao i u ostalim okolnim rudnicima, proizvedeno je najviše srebro i nešto olovo. Kolonija dubrovačkih trgovaca koja je bila najbrojnija u Srebrenici ostala je tu i nakon potpadanja pod tursku vlast. Prvi kanun o tim rudnicima, izdat nešto poslije 1460. godine, odnosio se upravo na strogu kontrolu i zabranu izvoza srebra. Taj kanun ima značaj općih zakonskih odredaba o rudarskoj proizvodnji. Po sadržaju je skoro identičan sa tadanjim

⁶⁸ BBA, Maliye, No 176, fo 146.

⁶⁹ No 176, fo 101 i 102.

zakonskim odredbama za druge rudnike srebra u našim zemljama, kao što su: Kratovo, Novo Brdo, Plana, Zaplanina i Rudnik. Zakon prvo govori o procesu proizvodnje i državnoj kontroli, zatim o općoj sabrani izvoza srebra i starih srebrenih akči.⁷⁰ U zakonu za Novo Brdo izričito se naređuje pretresanje tovara dubrovačkih trgovaca.

Drugi zakon o Srebrenici, donesen 1488. godine, govori o troškovima proizvodnje, o procesu prečišćavanja i o dijelu srebra koji se mora dati državi.⁷¹ Iste 1488. godine su izdati i kanuni za rudnike Sase i Crnču, koji se u kontekstu citiranog izvora nastavljaju na kanun o Srebrenici. Sadržajno su gotovo istovetni sa navedenim o Srebrenici.⁷²

Srebrenica. Nedostaju izvori da bi se ovdje od samog početka mogli pružiti demografski podaci i da bi se s tog aspekta moglo ukazati na značaj Srebrenice u odnosu na ostale rudnike i trgove u Bosni. Te podatke ću razmotriti iz nešto kasnijeg perioda. Ali, može se odmah pouzdano reći da se gradska naselje po broju kuća nije izdvajalo od Fojnice, Kreševa i Visokog. Međutim, na njen relativno veliki značaj i nekadašnji prosperitet ukazuju prihodi od rudarstva, posebno od kovnice, kao i broj njenih mahala koje navodim iz 1533. godine. Postoje, istina, i raniji defterski podaci o naselju iz 1519. godine, samo oni ne daju podatke i o stanovništvu, nego se uglavnom zadržavaju na prihodima od rudnika.

Do 1533. godine Srebrenica je počela polagano da mijenja svoju fizionomiju, kao kršćanska rudarska varoš počela je da prima izvjesne orijentalne elemente. Islamizacijom domaćeg stanovništva već je bio stvoren nukleus muslimanskog naselja.

1) *Muslimanski džemat*, kao prva mahala, brojio je 36 kuća. Bila je tu još od ranije podignuta džamija, koja se spominje 1519. godine, tj. navode se njeni službenici imam i hatib Mevlana Muhjudin i mujezin Ahmed.⁷³ Treba napomenuti da je to muslimansko

⁷⁰ F. Babinger, n. d., pp. 30—35;

⁷⁰ F. Babinger, n. d., p. 30—35; Anhegger — Inalcik, n. d., p. 12—13; Beldiceanu, n. d., t. I, p. 74—75.

⁷¹ N. Beldiceanu, n. d., t. II, p. 210—215, 375—378. U prevodu taj zakon glasi: *Kanun-nama o porezu (resm) u samom rudniku Srebrenici. — Svi troškovi koji se odnose na vađenje rude iz rudnika, njen transport do kalhane i njena obrada, dok se ne dobije prečišćeno srebro, padaju na teret vlasnika jame. Čisto srebro koje nosi žig ispitivača transportuje se do emina ili kadije gdje se važe. Vlasniku pripada 9/10 prečišćenog srebra, a 1/10 daje se vladaru kao ušur. U nastavku prečišćavanja državno srebro se uma-*

njuje za 1 dirhem na 10 dirhema. Troškovi kalhane su 1 akča na ledru i pokrivaju se od taloga. Troškovi transporta srebra od kalhane do kovnice su 3 akče po ledri. Godišnji prihod državi od kalhane iznosi 4.000 akči.

Daljnji i veći dio ovog kanuna govori o badžu na prodatu, odnosno kupljenu robu na trgu u Srebrenici, koja se taksativno navodi. Završetak kanuna glasi: *Budući je vojvoda Kovačević popisujući ovaj vilajet proglasio ovaj zakon o ledri, to je također Porta izdala ovu kanun-namu i neka se po njoj postupa.*

⁷² Beldiceanu, ibidem, II 213—215, 377—378.

⁷³ TD No 171, str. 2, 4.

stanovništvo većim dijelom od ranije primilo islam. Vjerovatno dobrim dijelom i doseljeno iz drugih, ranije islamiziranih mjesta. Kod manje polovine tih stanovnika, istina, vidljivo je kršćansko porijeklo. To stanovništvo već je bilo povlašteno, tj. dobilo je bilo muafijet kasabskog muslimanskog stanovništva — nije plaćalo tzv. *resmi çift*, od kuće po 22 akče. Za razliku od Visokog, gdje se u svima kršćanskim mahalama pojavljuju muslimanski stanovnici, ovdje, kao uostalom po pravilu, muslimansko se naselje formiralo pored kršćanske varoši, tako da je i dalje varoš sa katoličkom crkvom Sv. Marije ostala kompaktna, samo s tom razlikom što se broj stanovnika u kršćanskim mahalama stalno smanjivao. Ipak nominalni broj mahala ukazuje na nekadašnji značaj tog trga. Kršćanske mahale su po broju stanovnika bile, istina, malene, ali je njihov broj bio značajan tj. 24 mahale, a sa filuridžijama koji su posebno popisani, Srebrenica je brojila 25 kršćanskih mahala. Neke su još samo nominalno postojale, tako u jednoj je zabilježena samo jedna kuća, u drugoj dvije, a najviše u jednoj je zabilježeno 15 kuća, s tim što je *Džemat filuridžija*, kontinuirano popisan kao zadnja mahala, brojio 45 kuća sa 16 mudžereda. Sve mahale su imale nazive po imenima mahalskih starješina, adekvatno mahalama u Visokom. Tako je u Srebrenici 1533. godine bilo upisano ukupno 260 kuća poreskih obveznika sa 51 mudžeredom. Od tog broja 36 kuća je otpadalo na muslimanski džemat, 197 kuća sa 36 mudžereda na tzv. *staru raju, upisanu na harač*, koji su stanovnici bili nastanjeni u 24 mahale, dok je na Džemat filuridžija otpadalo 45 kuća sa 16 mudžereda, od kojih je jedna kuća imala baštinsku zemlju. U nastavku ovog popisa navode se u okviru varoši još dvije naseljene mezre (Donji Kozlin i Jakov ili Gornji Kozlin), sa ukupno 5 kuća i 1 mudžeredom. U okviru ove druge mezre fratni crkve su posjedovali jednu svoju baštinsku zemlju: *baština Čičavica u posjedu fratara (kešiš) crkve Svete Marije*.⁷⁴

Što se tiče državnih prihoda od rudarstva, oni su bili značajni. Godine 1519. ukupan prihod od rudarstva i kovnice iznosio je godišnje 477.032 akče. Taj iznos se povećavao sa još jednom stavkom od *sto i jedan zlatnik*.⁷⁵ Taj sto i jedan zlatnik, značio je zapravo 101 filurija, koju su plaćali rudari iz naslova svojih ličnih poreza, i to na ime izvjesne povlaštenosti davali su filuriju umjesto svih drugih rajinskih poreza, a u smislu već važećih odredaba za druge rudnike.⁷⁶ A vrijednost jednog zlatnika iz 1519. godine iznosila je 52 akče.⁷⁷ To drugim riječima znači da je te godine u srebreničkim rudnicima aktivno radio sto i jedan rudar.

Godine 1533. nalazimo podatke drugog karaktera. Državni godišnji prihodi od Srebrenice iznosili su ukupno 92.692 akče. Kov-

⁷⁴ TD No 173, fo 2—3, 8—9; TD No 175, fo 25—31, 32—34.

⁷⁵ TD No 171, str. 2.

⁷⁶ Vidjeti odredbe kanun-name za rudare Foynice u bilj. 32.

⁷⁷ TD No 171, str. 4.

nica nije uzeta u obzir. Oni su se jednim dijelom sastojali od stavki: od ispendže (lični porez po 25 akči) starih haračlija = 5.375 akči (tj. 215 ispendži) koji iznos pripada državnoj blagajni; od ispendže bivših filuridžija = 1.500 (tj. 60 filurija), kojim iznosom raspolaže emin; od poljoprivrednih proizvoda haračlija i filuridžija = 305; dio od tržnog badža, nijabeta, pristojbe na klanje stoke, od pristojbe na (vinske) bačve, od mlinova, od svadbarine (pristojbe na vjenčanja), od placarine za izlaganje specifične robe i od poreza na sitna grla, ukupno = 20.000; od tržnog nadzorništva = 2.719; dio od prihoda kalhane = 1.000; dio od monopolije = 3.600; državni dio od carske banje u samoj Srebrenici = 360 akči godišnje.

Već sama gornja specifikacija dovoljno govori. Potrebna su, ipak, neka objašnjenja. Od nekih stavki poreza sandžak-begu je pripadala polovina. To je ovdje slučaj kod tri navedene stavke kod kojih se ističe da je to dio, što će reći polovina je pripadala carskom hasu, dok je druga polovina bila sandžak-begova. Dalje, u kanun-nami za Srebrenicu iz 1488. godine izričito stoji da državni prihod od kalhane iznosi 4.000 godišnje,⁷⁸ dok se ovdje taj prihod navodi samo od 1.000 akči. Znači, u međuvremenu su se propisi u tome smislu promijenili. Dalje, smanjivanje prihoda na toj stavci značilo bi da su se poslovi topionice u tome međuvremenu znatno smanjili.

Posebnu pažnju ovdje svraća *Džemat filuridžija*. Za njega je na početku popisa rečeno: *Džemat filuridžija u samoj Srebrenici, koji su na osnovu carskog fermama upisani na harač*. To je formalno značilo ukidanje poreskih povlastica srebreničkim rudarima i stavljanje rudara u položaj obične raje. Njihov broj iznosio je, kako je istaknuto, 44 kuće, 16 mudžereda i 1 baština, što je iznosilo 61, a platili su, dakle, 60 ispendži. To je bilo zbog toga što se među njima spominje i pop, pop *Radivoj*, a svećenici, kao i knezovi, nisu plaćali harač i ispendžu, odnosno filuriju. Da ovi bivši filuridžije nisu sa strane pridošlo ranije stočarsko-filuridžijsko stanovništvo nego da se zaista radi o rudarima govori podatak što je njegovom ispendžom raspolagao emin, a to će reći emin srebreničkih rudnika. Tu činjenicu potvrđuje i spominjanje popa, jer u najranijoj srebreničkoj kanun-nami navodi se osoblje rudnika sljedećim riječima: *... popovi, jamari (rudari), knezovi, urbari, viši i niži u rudnicima i njihovim depandansima...*⁷⁹ Dalje, komparirajući ove podatke o broju filuridžija, odnosno rudara iz 1533. sa podatkom iz 1519. godine o plaćenju sto i jednoj filuriji, govori da se broj rudara u tome međuvremenu faktički smanjio za 41. I taj podatak kao i onaj o kalhani, govorio bi o opadanju rudarske djelatnosti u tome vremenu.

⁷⁸ Up. bilj. 71.

⁷⁹ Babinger, n. d., 31; Anhegger

— Inalcik, n. d., 12; Beldiceanu, n. d., t. I, 74.

Interesantan je i sljedeći podatak koga treba istaknuti. Među tim filuridžijama spominju se dvojica *krstjana*: *Ivan krstjan* i *Vladislav krstjan*. A zna se da je nasuprot općem nazivu *geber* (pl. *geberān*) za sve kršćane, naziv *krstjan* označavao bogumile, tačnije bogumilske redovnike.⁸⁰ Prema tome, struktura rudara bila je različita, pored popova nalazili su se i bogumili. Treba samo naglasiti da se *pop Radivoj* ne može nikako smatrati fratrom iz crkve Sv. Marije, jer fratri nigdje u defterima nisu evidentirani zajedno sa rajom zato što su stanovali u crkvi, mijenjali se i nisu plaćali rajinske poreze. Osim toga oni su u tim popisima uvijek označavani kao *kešiš*. Ovdje se radi ili o popu glagoljašu, ili o pravoslavnom popu.

Sase, ranije srebreni rudnik i trg u nahiji Srebrenici; današnje istoimeno selo sjeveroistočno od Srebrenice. Iako se nalazi u blizini, ovaj rudnik, čini se, nije bio depandans Srebrenice. To dokazuje i izdavanje 1488. godine posebnih kanun-nama za te rudnike. Isto tako se u popisima nigdje ne spominje da je Sase jamak srebreničkog rudnika.

Godine 1519. ukupni državni prihod od rudnika iznosio je 220.698 akči, dodajući tome i *iznos od 28 zlatnika*, tj. filurija.⁸¹ I ovdje se, svakako, 28 zlatnika odnosi na lični godišnji porez rudara; drugim riječima taj podatak govori da je te godine u rudniku radilo 28 rudara.

Već 1533. imamo i demografske podatke. Iz njih vidimo da je tada Sase predstavljalo srednji rudarski trg sa ukupno 132 kuće i 16 mudžereda. Od tog broja 24 kuće s 1 mudžeredom bile su muslimanske,⁸² 91 kuća sa 15 mudžereda su činile staru kršćansku raj, a 17 kuća sa 4 mudžereda su filuridžije, tj. bivše, za koje je, kao i kod Srebrenice, evidentirano: *filuridžije Sasa, koji su na osnovu carskog fermana upisani na harač*. Nema sumnje u to da oni predstavljaju rudare, a samo su uživali povlastice filuridžija koje su upravo tim popisom bile dokinute. Među ovim bivšim filuridžijama takođe se spominje *pop*, tj. *baština popa Đure u posjedu Jakova*.⁸³

Ukupni prihodi — koji su se sastojali od rudarstva, tržnog badža, ličnih poreza stanovnika, kao i nešto malo od ušrova poljoprivrednih proizvoda — iznosili su 103.201 akču. Najveću stavku predstavljao je ušur od čistog srebra = 27.760 dirhema po 3 akče = = 83.579 akči. Zatim je *dio od: tržnog badža, badža na prodaju*

⁸⁰ M. T. Okić, *Les Kristians (Bogomiles Parfaits) de Bosnie d'après des documents turcs inédits*, — Südostforschungen XIX, R. Oldenbourg — München 1960, 108—133.

⁸¹ TD No 171, str. 2.

⁸² Navodim od njih nove muslimane: Husejn, s. Božića; Evrenos, s. Radivoja; Alija, s. Radasa; Da-

vud Hranić; Husejn, s. Ivana; Husejn Radinić; Husejn, njegov brat; Mustafa Matić; Iskender Šakota; Ilijas, s. Raduna; zatim: Husejn, Jusuf, Ilijas i Sulejman su sinovi Abdulaha (= božijeg roba), što sakriva ime oca kršćanina; dalje Mustafa je *teklíč*, Karagöz je *došlac*, a Kasim je nečiji *gulam* (čovjek, sluga).

uglja, nijabeta, pristojbe na klanje stoke, pristojbe na vinske bačve, pristojbe od svadbarine i od pristojbe na sitna grla stoke — iznosio = 14.000 akči. Još da spomenem porez na vino tzv. monopolija od koje je carski dio iznosio 1.850 akči⁸⁴ Ako se svi analitički porezi saberu slaže se sa ukupnom cifrom. Teško je onda naći odgovor kako su cjelokupni prihodi u Sasama 1519. godine iznosili 220.698 akči, tj. više nego duplo od prihoda iz 1533. godine.

Ostali rudnici u ovom području bili su a) na lijevoj strani Drine: Djevanje, Mratinci i Hlapovići i b) na desnoj strani Drine: Crnča, Zajača, Bohorina i Krupanj. Ove rudnike s desne strane Drine spominjem zbog toga što su oni bili ne samo u okviru bivšeg zborničkog sandžaka, nego su pripadali rudarskom reviru Srebrenice. Inače u okviru spomenutog sandžaka bilo je još rudnika, ali oni idu dalje u Srbiju. To su manji rudnici u nahijama Brveniku, Gošćanici i u okviru šabačke nahije na Cer planini, ali o njima se ovdje neću baviti.

Crnča. Iz ranijeg perioda Crnča je dobro poznat rudnik, gdje je postojala i kolonija Dubrovčana;⁸⁵ danas istoimeno selo na desnoj strani Drine, sjeverno od Bratunca. Od spomenutih sedam rudnika čini se da je i u prvo vrijeme turske vlasti Crnča predstavljao najznačajniji rudnik. To dokazuje i činjenica što je 1488. bio donesen i poseban kanun za taj rudnik.⁸⁶ Zakupi rudnika Crnče, zajedno sa drugim okolnim rudnicima, spominju se stalno od 1468. do 1478. godine, o čemu će još kasnije biti govora. Međutim, već od prvih popisa (1519) gube se svaki podaci o ovom rudniku. Njegova je aktivnost morala prestati već krajem XV stoljeća.

Zajača, današnje istoimeno selo sjeveroistočno od Zvornika, je također od ranije poznat rudnik. Početkom XVI stoljeća to je maleno naselje u nahiji Bohorini. Godine 1533. *selo Zajača rudnik srebra*, u okviru carskog hasa, imalo je svega 13 kuća poreskih obveznika sa 1 mudžeredom i ukupan državni prihod od 3.026 akči.⁸⁷ U kasnijim popisima (1548) broj kuća se smanjuje i nominalno se više ne navodi kao rudnik; samo se uzgredno još 1548. spominje jedna *mezra u blizini rudnika Zajače*.⁸⁸

Krupanj. I Krupanj je od ranije poznat kao rudarsko mjesto. Za razliku od ostalih okolnih rudnika srebra, u Krupanju se proizvodilo željezo. Krupanj je u prvoj polovini XVI stoljeća manji trg. Godine 1533. je zavedeno: *selo Križevo drugim imenom Krupanj, u njemu se održava bazar, rudnik je željeza*. Tada je brojio ukupno 81 kuću, od čega 74 kršćanske kuće sa 9 mudžereda, od kojih su 2 domaćinstva bila na baštinskim zemljama, i 7 muslimanskih kuća,

⁸³ TD No 175, str. 32—33.

⁸⁴ TD No 175, str. 33—34.

⁸⁵ M. Dinić, n. d., I, 72—73.

⁸⁶ Beldiceanu, n. d., t. II, p. 213 i 377.

⁸⁷ TD No 173, fo 9.

⁸⁸ TD No 260, fo 50.

sa ukupnim državnim prihodima od 7.868 akči.⁸⁹ Krupanj je bio centar istoimene nahije i, razumije se, pripadao je carskom hasu. Godine 1548. u tome rudniku je bilo aktivno 30 rudarskih peći za taljenje željeza od kojih je naplaćen porez od 180 akči, tj. po 6 akči od jedne peći.⁹⁰

Bohorina. Današnje selo sjeveroistočno od Zvornika, također je od ranije poznat rudnik. Bohorina je bila sjedište istoimene nahije. I to je bio rudnik srebra. Zakupi tog rudnika spominju se od 1468. do 1475, i dalje. Međutim, već u prvim popisima u Bohorini nema spomena o rudarskoj djelatnosti. Treba spomenuti da su postojale dvije Bohorine. Godine 1533. selo Gornja Bohorina imala je ukupno 40 kuća, od kojih: 27 kršćanskih sa 4 mudžereda, među kojima 1 udovička i 1 na baštinskoj zemlji; zatim 13 muslimanskih kuća sa 5 mudžereda od kojih 1 na baštinskoj zemlji — sa ukupnim državnim prihodom od 2.651 akča. Selo Donja Bohorina je bilo veće. Iste godine imalo je ukupno 74 kuće sa 19 mudžereda, od kojih 67 kršćanskih, među kojima 1 primićurova i 6 kuća na baštinskim zemljama; zatim 7 muslimanskih kuća — i ukupne državne prihode od 5.212 akči.⁹¹

U srebreničko-zvorničkom području od spomenuta tri rudnika s lijeve strane Drine kao da je rudnik **Djevanje** bio najznačajniji. To je današnje istoimeno selo na zapadnoj obali novog Zvorničkog jezera, a pripadalo je nahiji Budimir (Ludmer). Godine 1519. za njega se kaže: *Selo Djevanje kod Zvornika, na rijeci Drini, rudnik je srebra i olova. Od njega se ne uzima harač, ispendža i ušrovi; uzima se od kuće po 52 akče, [tj.] zlatnika 14, po 52 akče = 828 akči (i od) rudnika 95 akči*⁹²

U gornjim podacima sve je rečeno, tj. rudari su plaćali filuriju (zlatnik) koja je iznosila 52 akče. Zatim rudara je tu bilo svega 14 ljudi. Glavni državni prihod sastojao se, dakle, od ličnih poreza stanovnika, dok je sam rudnik davao simboličan prihod, tj. rudarska proizvodnja bila je već na izdisaju. Zato se Djevanje 1533. godine i ne navodi više kao rudarsko naselje. Te godine ono se pojavljuje kao nešto veće naselje: brojilo je ukupno 29 kuća, od kojih 25 kršćanskih sa 4 mudžereda, među kojima je 5 kuća imalo baštinske zemlje; zatim 4 muslimanske kuće sa 1 mudžeredom, a 1 kuća je imala baštinsku zemlju. Ukupan godišnji prihod carskog hasa iznosio je 2.288 akči.⁹³ A to dalje znači da ni 1519. godine nije se sve njegovo stanovništvo sastojalo od 14 filuridžija (rudara), nego samo to da je od tih stanovnika bilo 14 rudara.

Mratinci. U nahiji Budimir nalazilo se i rudarsko naselje Mratinci, današnje selo zapadno od Bratunca. Za njega znamo da je bilo

⁸⁹ TD No 173, fo 8.

⁹⁰ TD No 260, fo 52.

⁹¹ TD No 173, fo 9.

⁹² TD, No 171, str. 3.

⁹³ TD No 173, fo 3.

⁹⁴ TD No 171, str. 3.

rudnik otuda što je 1519. godine od njegovih stanovnika naplaćeno 8 zlatnika,⁹⁴ tj. filurija, dok je za sva druga sela u ovoj nahiji, osim Djevanja i Hlapovića, naplaćena ispendža i ušrovi. Ovdje se, istina, ne spominje izričito da je rudnik, kao što je istaknuto kod Djevanja, ali i to je dovoljan dokaz da je to od ranije bilo rudarsko naselje. I ovdje je rudarstvo već nestajalo, jer ni kasnije nema izričitih podataka da je rudarsko naselje. Godine 1533. selo je imalo ukupno 25 kuća, od kojih je 1 kuća bila muslimanska. U 24 kršćanske kuće bilo je i 5 mudžereda, 1 kuća je bila primičurova, a 3 kuće su imale baštinske zemlje. Prihod od sela iznosio je 2.055 akči.⁹⁵

Hlapovići (Halapovići?), također u nahiji Budimir, danas nepoznato. Kako je spomenuto, i kod ovog sela je 1519. godine naplaćen lični porez stanovnika u zlatnicima, tj. zavedeno je 10 zlatnika,⁹⁶ odnosno filurija. To bi bio jedini dokaz da je Hlapovići bilo rudarsko naselje. Godine 1533. zavedeno je u srebreničkoj nahiji, a brojilo je 25 kuća sa 4 mudžereda. Porezi, tj. prihod carskom hasu iznosio je 2.000 akči.⁹⁷

Da je u nahiji Budimir u XV stoljeću postojalo još rudnika nalazimo dokaze u dokumentima o zakupima rudnika u ovom području od 1468. do 1475. godine. U njima se osim Djevanja spominju rudnici **Budimir** i **Ljubodinje**.⁹⁸ Istina, ne spominju se Mratinci i Hlapovići. Iz tog izvora, dakle, saznajemo da je postojalo i konkretno naselje Budimir, kao centar istoimene nahije, i da je bilo rudarsko mjesto. Nisu li Mratinci i Hlapovići drugi nazivi za Budimir i Ljubodinje ili su ipak postojala sva četiri ta rudarska mjesta, pitanje je koje će trebati rasvijetliti.

Da na kraju spomenem još jedan rudnik u srebreničkom području, ali koji nije bio rudnik srebra nego željezni rudnik. To je **Daljegošta**. Spominje se kao: Dalogošt (1468) i Dalgošta (1485). Nema sumnje u to da odgovara današnjem naselju Daljegošta, tj. naseljima Velika i Mala Daljegošta, istočno od Srebrenice, u zavoju koji čini Drina. Turci su ga zatekli i 1468. Bio je još aktivan rudnik kada je zabilježeno: *selo Dalogošt rudnik željeza, carski has, u nahiji Osat, u Zemlji Kovačevića* sa svega 7 kuća i državnim prihodom od 540 akči.⁹⁹ Rudarstvo je očito bilo na izdisaju, a broj kuća se svakako odnosio na ostala domaćinstva, osim rudara. Ubrzo je tu prestala rudarska djelatnost, jer se 1485. više (Dalgošta) ne spominje kao rudarsko naselje. Da je rudnik prestao sa proizvodnjom vidi se i po tome što to selo nije više bilo u okviru carskog hasa, nego je pripadalo sandžak-begovom hasu. Sada se ono ujedno pojavljuje kao veće naselje, sa ukupno 55 kuća, od kojih 9 muslimanskih sa 1 mudžeredom. Među kršćanskim kućama sa 3 mudžereda bila je i jedna udovička kuća. Ukupan sandžak-begov prihod iznosio je 6.758

⁹⁵ TD No 173, fo 3.

⁹⁶ TD No 171, str. 2.

⁹⁷ TD No 173, fo 2.

⁹⁸ BBA, Maliye No 176, fo 100—102.

⁹⁹ TD No 0—76, str. 44.

akči.¹⁰⁰ Kasnije to naselje nije bilo ni u sandžak-begovom hasu, pripalo je timarskim domenima.

Zvornik Kako je već istaknuto, Zvornik je u ranijem periodu bio dugo vremena najznačajniji rudarski trg u Podrinju.¹⁰¹ Tu se trgovalo svim metalima koji su se u ovoj oblasti proizvodili. Kada su Turci poslije 1460. svojom Kanun-namom o Srebrenici proglasili *jasak* (zabranu) na izvoz srebra, u Zvorniku se trgovalo ostalim slobodnim metalima, naročito olovom. Zato se 1476. godine spominje u njemu veliki državni prihod od prometa olovom. Prihod od prometa tim metalom iznosio je prosječno 20.000 akči godišnje, od čega je 5.000 pripadalo zvorničkom subaši, predstavniku smederevskog sandžak-bega, kome je tada Zvornik pripadao.¹⁰² Inače, ukupan godišnji promet na trgu bio je vrlo značajan u poređenju sa svima drugim trgovima u Bosni. Prihod od tržnog badža davam je u to vrijeme u zakup za 66.000 u tri godine, tj. na godinu je otpadalo po 22.000 akči.¹⁰³ Daljnje podatke o Zvorniku vidjeti u momе publikovanom radu.¹⁰⁴

Što se tiče zakupljivanja rudnika u Podrinju o tome imamo najranije podatke. Prva knjiženja tih zakupa datiraju još iz jula 1468. godine. U jedinstvenu mukatu spadalo je više rudnika srebreničkog rudarskog bazena, kao i nekoliko rudnika s desne strane Drine, u nahijama zapadne Srbije koje su pripadale zvorničkom sandžaku. U navedenom Mukata defteru zabilježeno je sljedeće: *Prihode rudnika: Srebrenice, Sasa, Djevanja, Budimira, Ljubodinja, zatim prihode od skele na Drini, zajedno sa prihodima od rudnika: Zajače, Crnče, Karamana?, Jagodnje Glave, Bohorine, te rudnika Pop... i prihod od deset sela,*¹⁰⁵ *kao i hassa područja koja su još u vrijeme pokojnog sultana Murada-hana*¹⁰⁶ *pridodala rudniku Crnči kao depandansi (yamak), te državne prihode od zaostavština osoba koje umru bez nasljednika (beytüil-mâl), prihode od naknada vlasnika za održavanje odbjegle stoke (yuva), te prihode od naknada vlasnika za održavanje uhvaćenih odbjeglih robova (kačkun) zakupili su: Kasim Šehirlu sin Durmiša iz Srebrenice, knez Jovan i Martin novonastanjeni stanovnici Novog Brda i Dimitrije sin Koste — uz punomoćstvo spomenutog Dimitrije — od 1. muharrema 873 (22. VII 1468) godine u tri godine, za 960.000, kao i taksu na berat od 11.520 akči (1,2⁰/o), ukupno 971.520 akči.*¹⁰⁷

¹⁰⁰ TD No 18, fo 14.

¹⁰¹ Up. D. Kovačević-Kojić, *Zvornik (Zvornik) u srednjem vijeku*, GDI BiH XVI, 1956, 19—35.

¹⁰² TD No 16, fo 279.

¹⁰³ BBA, Maliye No 176, fo 175b.

¹⁰⁴ A. Handžić, *Zvornik u drugoj polovini XV i u XVI vijeku*, GDI BiH XVIII, Sarajevo 1970, 141—196.

¹⁰⁵ Očito to su sela oko navedenih rudnika s desne strane Drine koja su kao carski has pripadala tim rudnicima. Moglo se ubicirati samo selo *Trbosilje* kod *Tekeriša* (Loznica).

¹⁰⁶ Sultan Murad II, 1421—1451.

¹⁰⁷ BBA, Maliye No 176, fo 101a.

Nakon isteka ugovorenog roka, tj. od 1. muharrema 877 (8. VI 1472) godine, iste prihode zakupili su u tri godine: *Abdülkerim čovjek (gulam) Mehmeda sina Akčuna i Martin sin Pavla za 1,225.000 akči, kao i taksu na berat od 14.640 akči (1,2⁰/o), ukupno 1,239.640 akči.*¹⁰⁸

Dalje, iste te prihode od 1. muharrema 880 (4. V 1475) godine zakupili su: *Dimitrije, sin kneza iz Trepče i Stojan, sin Prvojčina iz Belasice, u tri godine, za 1,100.000 akči, uz taksu na berat od 13.200 akči (1,2⁰/o), ukupno 1,113.200 akči.*¹⁰⁹

Nešto promijenjene navedene prihode, tj. dva rudnika s lijeve (bosanske) i dva s desne strane Drine, konkretno *rudnike: Srebrenicu, Sase, kao i prihode od nijabeta, tržne pristojbe i monopolije, kao i prihode od kalhane tih rudnika, zatim prihode od paljenja drvenog ugljena, prihode od poljoprivrede haskih sela i monopolije u nahiji Budimiru, te rudnike Pop i Crnču, izuzimajući kršćanske poreze džizju i ispendžu navedenih mjesta, uz administrativno-sudsku proceduru koju je proveo srebrenički kadija Mevlana Bedrudin, zakupili su u tri godine Kasim Šehirlu, sin Durmiša iz Srebrenice i Dubrovčanin Martin od 1. muharrema 883 (4. IV 1478) godine za 901.000 i uz taksu na berat od 10.800 akči, ukupno 911.800 akči.*¹¹⁰

Iako je licitacija navedene mukate ostala na Dubrovčaninu Martinu, ipak nakon 7 mjeseci nametnuo se neki Nikola, sin Đure, te 9. šabana 883 (5. XI 1478) ponudio u tri godine još 60.000 akči (taksa na berat 720, ukupno = 60.720), tj. ukupno 972.520 akči.¹¹¹

Ostalo je još da se razjasni južnija oblast Podrinja, tj. područje između Višegrada i Čajniča gdje su bili željezni rudnici. Ako idemo od sjevera prvo ćemo spomenuti rudnik *Sase* kod Višegrada. Iz 1468. znamo samo toliko da je kod Višegrada bio neki rudnik, ali se njegovo ime izričito ne navodi. Tu se samo u okviru Brodarske nahije spominje *zijamet brodarsko-višegradski, osim prihoda od rudnika.*¹¹² Tek 1489. saznajemo da je *selo Sase, područno Višegradu, rudnik željeza, u okviru carskog hasa.* Bilo je to srednje naseljeno selo. Godine 1485. imalo je 19 kuća poreskih obveznika, od kojih 4 muslimanske i carski prihod od 2.663 akče godišnje. Isti je broj kuća imalo i 1489: 19 kršćanskih i 5 muslimanskih, od kojih su 3 bile bez zemlje (*bennak*), a u okviru tih 5 kuća živjela su i 4 mudžerada.¹¹³

Iako je to maselje 1489. formalno zabilježeno kao rudnik, rudarska proizvodnja je u njemu faktički bila prestala još prije 1477. godine. To saznajemo iz interesantne bilješke o njemu: *Ranije je spomenuto selo bilo rudnik željeza. Ali, kada je Mevlana Vildan-*

¹⁰⁸ Isto, No 176, fo 101b.

¹⁰⁹ Isto, No 176, fo 101b—102a.

¹¹⁰ Isto, No 176, fo 101b—102a.

¹¹¹ Isto.

¹¹² TD No 0—76, str. 33, 40, 47.

¹¹³ TD No 18, fo 1.

-beg vršio popis¹¹⁴ rudnik je bio napušten i pošto su mu se vitlovi pokvarili stanovništvo je bilo upisano kao i ostala raja, da plaćaju ušrove i resmove. Tako je bilo zabilježeno. I sada je isto tako zavedeno da daju ušrove i resmove.¹¹⁵

Hladilo (Vrh Prača). U području Prače (Čataldža) i starog Borča bilo je nekoliko rudnika željeza. Jedan od njih je rudnik koji se 1468. navodi sljedećim riječima: *selo Hladinovići (Čeljadinovići?) rudnik željeza*, sa 17 kuća i 1 mudžeredom. Zatim, nakon 17 godina evidentirano je kao *selo Kladilo rudnik željeza* sa ukupno 18 kuća i 2 mudžereda, od kojih 7 kuća sa 2 mudžereda muslimani. Godine 1489. zabilježeno je: *selo Hladilo, drugim imenom Kladnik i drugim imenom Vrh Prača, pripada Borču i Prači, rudnik željeza, carski je has.*¹¹⁶

Još od ranije je postojala dilema oko čitanja i ubiciranja ovog naselja, odnosno Vrh Prače, prema dubrovačkim izvorima.¹¹⁷ Kako mu i ime kaže, selo se nalazi u izvorišnom području Prače. Posljednje navedene godine imalo je ukupno 16 kuća sa 3 mudžereda, od kojih su 6 kuća sa 1 mudžeredom bile muslimanske. Na proizvodnju željeza ukazuje postojanje jednog samokova,¹¹⁸ kao i neznanat godišnji ušur od željeza, od čega je carski prihod iznosio 80 akči, tj. 60 akči za samokov, a 20 akči za željezo.¹¹⁹

Čelopek. Također u izvorišnom području Prače nalazio se i rudnik željeza Čelopek. Godine 1485. zabilježene su u njemu samo 2 kuće, kršćanska i muslimanska. Isto stanje bilo je i 1489, a godišnji prihod je iznosio samo 142 akče.¹²⁰

Grabovica. U istom području je bio i taj željezni rudnik, također maleno naselje. Godine 1485. samo je tu 6 kuća, 1 je muslimanska; a 1489. bile su upisane samo 4 kršćanske, sa prihodom od 518 akči.¹²¹

¹¹⁴ *Mevlana Muhjiddin, poznat pod imenom Vildan, emir bosanskog vilajeta* tako se spominje 22. VI 1477. godine u citiranom Mukata defteru (BBA, Maliye No 176, fo 176b), iz čega znamo da je također te godine popisivan bosanski sandžak kao što doznajemo i potpunije ime emina Vildana. Međutim, njegov popis nije pronađen. Inače, Vildanov popis se često spominje kao raniji popis i u defteru iz 1485, kao i u onom iz 1489. godine. Vildan je 1477. godine popisivao i hercegovački sandžak, čiji je opširni popis sačuvan (BBA, TD No 5).

¹¹⁵ TD No 24, fo 16.

¹¹⁶ TD No 0—76 (1468), str. 33;

TD No 18 (1485), fo 1; TD No 24 (1489), fo 10.

¹¹⁷ Up. K. Jireček, *Die Handelsstrassen und Bergwerke von Serbien und Bosnien wahrend des Mittelalters*, Prag 1879, 30; H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, Sarajevo 1959, 131, bilj. 56.

¹¹⁸ *Samokov* = kovačnica na vodeni pogon, karakteristika rudarskih mjesta. Vidjeti: *Oblast Brankovića* (priredili H. Hadžibegić, A. Handžić i E. Kovačević), Orijentalni institut, Sarajevo 1972, 358.

¹¹⁹ TD No 24, fo 10.

¹²⁰ TD No 18, fo 1; TD No 24, fo 11.

¹²¹ Isto.

Busovac (Buševac?). Negdje u istom području (*pripada Borču*, kao i tri napred navedena sela) je i ovo selo. Prvi put se navodi kao rudnik željeza 1489. godine, sa 13 kuća i 2 mudžereda.¹²² Drugih podataka o njemu nema.

Ostalo nam je još područje Čajniča u *Hercegovoj zemlji*. Tu je u ovom periodu bilo aktivno pet željeznih rudnika.

Čajniče u nahiji Samoboru. Posmatramo li ga na osnovu dubrovačkih izvora, Čajniče u ranijem periodu nije imalo veći značaj. Spominje se 1468. godine kao bazar i rudnik željeza sa 190 kuća i 5 mudžereda. Tržni badž, ali zajedno sa prihodima od još četiri rudarska sela u toj nahiji, iznosio je 30.000 akči.¹²³ Svakako, na sam badž u Čajniču nije mnogo otpadalo, što je jasno iz kasnijih podataka.

Godine 1477. imamo o Čajniču konkretnije podatke. Iz evidentirane specifikacije prihoda dobivamo prilično jasnu predodžbu o procesu rudarske proizvodnje. U tome međuvremenu stanovništvo se samo neznatno povećalo, ali su prihodi od rudarstva bili relativno značajni. Tada je brojilo ukupno 199 kuća sa 11 mudžereda, od kojih su 5 kuća sa 1 mudžeredom bile muslimanske, tj. kao i svugdje ranije, kuće novih muslimana. Prihodi od rudnika bili su dati u zakup na tri godine, ali se jasno vidi koliki je bio godišnji prihod. U popisu iz te godine je zabilježeno: *Samo Čajniče je bazar i rudnik željeza. Od osvojenja Zemlje Hercegovine to je stari carski has; od strane Porte prodaje se zakupcima. Sada je u posjedu zakupnika Karadže, kome je zajedno sa haračom dato u tri godine za 3.500 filurija, osim pristojbe na berat.*¹²⁴

Da bismo dobili godišnji prihod treba ukupnom iznosu zakupa dodati još 420 zlatnika, tj. 1,2% za administrativne troškove (izdavanje berata), i pomnožiti sa 45 akči, koliko je koštao franc. zlatnik, što ukupno iznosi 176.300, a jedna trećina (za jednu godinu) = 58.733. Samo, ne treba zaboraviti da je u tome iznosu sadržan i harač stanovništva, koji je u to vrijeme iznosio oko 45 akči po domaćinstvu, tj. 8.955 akči. Dalje, cjelokupan ostali dohodak (*yekun*), osim rudarstva, iznosio je 15.545 akči godišnje, što znači da je ukupan godišnji prihod carskog hasa u Čajniču iznosio 74.278 akči. Ti ostali prihodi (15.545) sadržavali su sljedeće stavke: tržni badž = 4.000, rudarske peći (*furun-i ahen*) = 3.316, *samokovi* = 900, *ispendža* = 5.222 i resm-i čift muslimana = 122 akče. Ostatak od 2.000 odnosio se na prihode od stočarstva i na malene prihode od poljoprivrede.

Ti podaci govore da se tu odvijala živa aktivnost. Na Janjini koja protiče kroz Čajniče radilo je 6 mehanizovanih kovačnica (*samokovi*), a od svake je država imala po 150 akči. Zatim, svuda su bile rasute peći za taljenje. Na području samog Čajniča radilo je

¹²² TD No 24, fo 11.

¹²³ TD No 0—76, fo 47.

¹²⁴ TD No 5, fo 1—2.

415 takvih peći, od svake *bila mala ili velika* država je uzimala po 8 akči pristojbe. Također, promet na samom trgu relativno nije bio mali, što pokazuje visina badža.

U okolini Čajniča u to vrijeme radila su još četiri rudnika željeza, u nahiji Samoboru sela: Križevo, Mrković i Klušćić, te u nahiji Pobljatje selo Bučje.

Križevo, vjerovatno odgovara Krževcima, današnjem zaseoku sela Uhotića kod Čajniča. To je bilo značajno naselje. Imalo je 1468. godine 88 kuća sa 14 mudžereda. To je bio veći broj domaćinstava nego su te godine imali evidentiranih kuća većina trgova u Bosni. Tadanji trgovi: Hrtar, Vrtar, Prozor, Gračanica (u Uskoplju), Konjic, Beograd (u Neretvi), Mostar, Cernica, Pljevlja, Jeleč, Ustikolina, Sarajevo, Prača i Petrič svi su te godine imali manje od 90 zabilježenih kuća poreskih obveznika.¹²⁵

Godine 1477. Križevo je imalo 115 kuća sa 1 mudžeredom, od kojih 1 muslimanska kuća. To znači da je znatno poraslo u međuvremenu od 9 godina, odnosno znači da je rudarska proizvodnja dobro napredovala. Te godine je na području Križeva radilo 313 peći za taljenje (prihod državi 2.500) i 10 samokova (prihod državi po 100 = 1.000). Ukupan državni prihod od sela iznosio je 8.854 akče.¹²⁶

Mrković, bilježeno Mrković (1468) i Mrkovice (1477), današnje selo Mrković, sjeveroistočno od Čajniča. Imalo je prve godine 18 kuća sa 4 mudžereda, a 1477: 20 kuća, sa državnim prihodom od 1.276 akči. I u njemu su radile peći za taljenje, 19 peći (državi po 150).¹²⁷

Klušćić, današnje selo Glušćić sjeveroistočno od Čajniča. To je bilo maleno rudarsko naselje sa 7 kuća (1468), odnosno 6 kuća poreskih obveznika (1477) i sa prihodom od svega 489 akči.¹²⁸

Bučje, rudnik željeza u nahiji Pobljatje, današnje istoimeno selo istočno od Goražda. To je bilo veće naselje, od 40 kuća (1468). Godine 1477: 47 kuća sa 10 mudžereda i prihod od 2.786 akči godišnje. Radila su u njemu dva samokova (državni prihod 250).¹²⁹

O licitacijama i zakupima čajničkog rudarskog područja najraniji pronađeni podaci datiraju iz 1475. godine. Tu se kaže: *Prihode rudnika željeza u vilajetu Hercegovini zajedno sa kršćanskom džizjom i drugim porezima samog trga Čajniča, zatim sela: Mrković u nahiji Pribud (ranije) timar Grnaša, dizdara tvrđave Samobor; sela Križeva? — (zajednički) timar Ilijas-bega Nukrice, Kovača i Minneta; sela Bučja u nahiji Pobljatje — timar Mustafe iz Ovče Polja, mustahfiza u tvrđavi Samobor — zakupio je u tri godine: Kovač, sin Abdullaha iz Novog Pazara, od 1. zilhidže 879 (8. IV 1475),*

¹²⁵ TD No 0—76, str. 1—105.

¹²⁶ TD No 5, fo 3—4.

¹²⁷ TD No 0—76, str. 47; TD No 5, fo 3—4.

¹²⁸ TD No 0—76, str. 47; TD No 5, fo 3.

¹²⁹ TD No 0—76, str. 47; TD No 5, fo 2—3.

intabulirano u defter 10. rebia II, 880 (13. VIII 1475), uz cijenu od 3.100 francuskih zlatnika i taksu na berat od 37 zlatnika (1,2⁰/o), ukupno, dakle, 3.137 zlatnika.

Zatim je nakon dvije godine ovaj zakup bio povećan za 400 zlatnika. U nastavku gornjeg književnja stoji: *Na osnovu pisma Mevlana Muhjiddina, poznatog pod imenom Vildan, popisivača vila-jeta Bosne, zavedeno 10. rebia I 882 (22. VI 1477), 400 zlatnika (još), što iznosi u tri godine ukupno (zajedno sa taksom) 3.542 zlatnika, i to 1 zlatnik = 45 akči, ukupno 159.390 akči.*¹³⁰

Nakon devet mjeseci ova je mukata, izuzimajući kršćansku džizju i ispendžu navedenih područja, licitirana i data u zakup Radku, sinu Radislava i Mileši, sinu Radonje od 1. silhidže 882 (6. III 1478) u tri godine za 54.000 akči.¹³¹ Znatno promijenjen novčani iznos govori o tome da su izuzeti porezi bili značajni.

Nakon 16 mjeseci nametnuo se neki Hasan Kösünce (= napaki) nudivši još 6.000 akči, te je njemu ta mukata ustupljena i zapisana u defter dana 7. džemaza I 884 (27. VII 1479).¹³²

Od trgova u ovom reviru željeznih rudnika (Čajniče, Goražde, Prača, Borač i Višegrad) u periodu između 7. i 9. decenija XV stoljeća Čajniče je bio najznačajniji. Zatim se — gledajući na broj zabilježenih domaćinstava poreskih obveznika, a i na druge podatke — **Višegrad** nalazio na sličnom nivou sa Čajničem. Broj domaćinstava se kretao između 158 kuća sa 30 mudžereda (1468) i 208 domaćinstava sa 11 mudžereda, od kojih 12 muslimanskih kuća (1485). Varoško naselje se tada dijelilo na veću *Gornju varoš* i manju *Donju varoš*. Godine 1489, međutim, evidentirano je bilo u njemu samo 184 kuće sa 26 mudžereda, od kojih 14 kuća sa 6 mudžereda muslimanskih. Prihod od tržnog badža u Višegradu iznosio je upravo toliko koliko je ta stavka (1477) iznosila i u Čajniču, 4.000 akči. Zatim, u Višegradu je stalno bio prisutan velik godišnji državni prihod od prelaza preko Drine, odnosno od skelarine, a koji je (1489) prelazio prihod cjelokupnog tržnog badža, iznosio je 5.000 akči godišnje. Zbog toga su, ipak, ukupni državni prihodi u Višegradu — koji su se kretali od 24.279 (1485) do 29.787 (1489) — bili značajniji od ukupnih ostalih prihoda (osim rudarstva) u Čajniču, tj. od 15.545 akči (1477).¹³³

Zatim dolazi **Goražde**. Ono je u ranijem periodu imalo jake poslovne veze sa Dubrovnikom, koje su vjerovatno nastavljene i kasnije. Tu se broj poreskih obveznika kretao (1468) od 144 kuće sa 115 mudžereda. Cjelokupan državni dohodak od tog trga iznosio je 19.000 akči, a sastojao se od *tržnog badža, nijabeta tog područja, skelarine, ušnova i ispendže*. Sadržavao je i iznos od 160 akči kao prihod od *crkve Đorđe* sa 5 domaćinstava. Radi se, očito, o Herce-

¹³⁰ Isto, No 176, fo 145b—146a.

¹³¹ Isto, No 176, fo 146a.

¹³² Isto.

¹³³ TD No 5, fo 1—2; TD No 0—76, str. 86—87; TD No 18, fo 55; TD No 24, fo 256.

govoj crkvi Sv. Dordža, koja je imala zemljišne posjede, i čini se, imala tada manastirski karakter.¹³⁴ I u Goraždu se, dakle, ističe prihod od skele na Drini.

Manji od navedenih trgova u ovoj oblasti bili su Borač i Prača. **Borač** je u ranijem periodu održavao jake poslovne veze sa Dubrovnikom; štaviše, tu je u 4. i 5. deceniju XV stoljeća postojala i kolonija Dubrovčana.¹³⁵ To je ipak bio mali trg sa oko 90 kuća, tj. (1468): 90 kuća i 26 mudžereda, te sa državnim prihodima od 7.660 akči. Godine 1485: 87 kuća od kojih 4 muslimanske i prihod (zajedno sa tri manja susjedna sela) od 11.989 akči. Slično je stanje bilo i nakon pet godina: ukupno 86 kuća sa 8 mudžereda, od kojih 5 muslimanskih sa 2 mudžereda. Prihodi su iznosili 10.580, od čega je tržišni badž sa nijabetom iznosio 3.550 akči.¹³⁶

Prača je u ranijem periodu bio značajan trg preko kojeg je išlo mnogo bosansko olovo u Dubrovnik.¹³⁷ Ipak, Cataldža, kako ga turski izvori nazivaju, bio je najmanji od trgova u ovom području. Broj kuća se kretao sljedeće, prvo (1468): 74 kuće sa 10 mudžereda, zatim (1485): 70 kuća, od kojih 3 muslimanske i državni prihod od 5.970 akči, i na kraju (1489): 71 kuća sa 10 mudžereda, od kojih su 3 bile udovičke, a 7 kuća sa 3 mudžereda muslimanske. Prihod je ostao uglavnom isti: 5.856 akči, od čega je na tržišni badž otpadalo 2.500 akči.¹³⁸

**

Na kraju da rezimiramo sljedeće:

1) Iz svega proizilazi da rudari u drugoj polovini XV stoljeća nisu bili dovoljno stimulisani. To naročito vrijedi za period vladavine Mehmeda II, u kojem su vremenu rudari bili svrstani u red obične raje. Čini se da to datira od 1477. godine kada je Bosnu popisivao Mevlana Vildan. To je kasnije za Bajezida II ispravljeno kanunima za Kreševo i Fojnicu, te im je opet bila propisana filurija umjesto harača i ispendže, kao i dato oslobođenje od *avariz-i divaniye*. Ali, to su, ipak, bile minimalne povlastice. Te povlastice su, koliko se vidi, bile opće, za cijelu Bosnu, da ne kažem da su imale još širu primjenu. Želim zato da naglasim, što je sada jasno, da ovdje prezentirani demografski podaci o rudarskim naseljima ne obuhvataju i kuće rudara, odnosno filuridžija. Oni su, bez sumnje, popisivani u posebnim, tzv. džizije defterima. Jer, bilo bi nejasno i nelogično da se za jedno rudarsko naselje u službenom popisu

¹³⁴ TD, No 0—76, str. 73.

¹³⁵ D. Kovačević, *Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni*, str. 76.

¹³⁶ TD No 0—76, str. 86—7; TD 18, fo 55; TD No 24, fo 258—9.

¹³⁷ D. Kovačević, *Trgovina...*, str. 128.

¹³⁸ TD No 0—76, str. 86—7; TD 18, fo 55; TD No 24, fo 258.

evidentira da je *aktivni rudnik*, a zatim se navodi da ima 2 ili 5 kuća. Ko se je onda bavio rudarstvom? Isto tako, ni ušrovi od rude obično nisu iskazivani, posebno u manjim rudnicima, pa mi tu nemamo predodžbu o količinama, odnosno o ekonomskom značaju rudnika. Valjda je to zbog toga što je ta proizvodnja bila gotovo redovito predmet zakupa. Jasnu i približno realnu situaciju o stanovništvu (jer defteri minimalno pružaju) mogli smo prezentirati samo kod Srebrenice i Sasa gdje su iskazane filuridžije, i to u vrijeme kada su im upravo bile dokinute povlastice filuridžija, dok za sve ostale rudnike nije nam poznat i broj rudara.

2) Želim da ponovo istaknem da ovdje pruženi demografski podaci o rudnicima i rudarskim trgovima, kao i o naseljima uopće, obuhvataju samo raju, spahijske poreske obveznike. Oni su prilično realni kada je riječ o kršćanskoj raji, ali su relativni kada je riječ o muslimanskom stanovništvu. Ono je u početku, na izvjestan način, bilo u poreskom smislu stimulirano; odmah se ono primalo i izvjesnih službi i dobrim dijelom nije ulazilo u spahijske deftere oporezovane raje. Za tu tvrdnju iznesen je djelomično dokaz kod Dusine i Visokog. Isti je slučaj sa Sarajevom, u kojem je 1462. Isa-beg bio već podigao svoju džamiju i kada se već spominje tu i muslimansko groblje,¹³⁹ dok u isto vrijeme, prema spahijskim popisima, nije tu bilo ni jedne muslimanske kuće, jer je tek 1468/9. zabilježeno u Sarajevu samo pet kuća muslimanskih.¹⁴⁰

3) Pružanjem demografskih i drugih podataka za trgove u Bosni dobiva se još jasnija predodžba o tome koliko je rudarstvo doprinijelo razvitku gradova u ranijem periodu, jer se pokazuju znatno razvijeniji rudarski trgovi od ostalih koji nisu imali taj značaj. Period koji je ovdje razmatran predstavlja zapravo stagnaciju u daljnjem razvitku zatečenih varoši, pa i rudarskih trgova. Ubrzo će, međutim, izrasti nova baza u tome razvitku, muslimansko stanovništvo, pa će se gradovi (kasabe) dalje razvijati na unapređenom zanatstvu i novoj konfesionalnoj strukturi.

4) Najznačajniju rudarsku proizvodnju u Bosni predstavljalo je srebro, posebno u srebreničkom području. Cijenimo li količinu ukupnog proizvoda prema državnim prihodima od te proizvodnje, a to je realno, onda je bila na prvom mjestu sama Srebrenica. Ovdje ne uzimamo u obzir kovnicu novca, koja je sama donosila državi prihod od cca 400.000 godišnje. Na drugom mjestu je bio rudnik Sase koji po proizvodnji nije mnogo zaostajao iza Srebrenice. Zatim je proizvodnja olova u Olovu i željeza u Čajniču bila značajna i približno na istom nivou. Međutim, proizvodnja srebra u srednjo-bosanskim rudnicima, pa i u samoj Fojnici, neuporedivo je zaostajala.

¹³⁹ H. Šabanović, *Dvije najstarije vakufname u Bosni*, POF II, Sarajevo 1952, str. 10, 21—22.

¹⁴⁰ TD No 0—76, fo 81.

5) Izneseni podaci o prestanku aktivnosti pojedinih manjih rudnika u Bosni jasno govori o konstantnom opadanju ove privredne grane u drugoj polovini XV stoljeća. Rudarska tehnika i alati su zastarjevali u odnosu na Zapad, a djelovali su i drugi faktori, tako da je rudarstvo bilo u stalnom opadanju. Za vrijeme sultana Sulejmana (1520—1566), kodificiranjem i donošenjem niza zakonskih odredaba u ovoj grani, ona je doživljavala izvjestan preporod. Povećavala se proizvodnja gotovo u svim rudnicima, odnosno vidljiv je bio sve veći pritisak države. Tako su se u tome vremenu mijenjale relacije državnih prihoda od te proizvodnje, umjesto ranijeg ušura (jedne desetine) država je od tog vremena uzimala jednu petinu od čistog prihoda. Takvu situaciju zapažamo u svima rudnicima u Bosni prema popisima iz 1528—30. i 1540—42. godine.¹⁴¹ Naročito se tih godina zapaža povećanje proizvodnje zlata u Fojnici — koja je uglavnom dostizala jednu polovinu od proizvodnje srebra u tome rudniku — kao i veća proizvodnja srebra u Kreševu.

Z u s a m m e n f a s s u n g

DIE BERGWERKE BOSNIENS IN DER ZWEITEN HÄLFTE DES XV JAHRHUNDERTS

Der vorliegende Beitrag wurde auf den türkischen Archivquellen begründet. Einleitend wurden die frühesten veröffentlichten Gesetzgebungsakte über die Bergwerke in Bosnien sowie die nicht publizierten Quellen, entstanden vor dem Ende des XV Jahrhunderts, erwähnt. Besonders wurde auf die Bedeutung der türkischen Einkünfte-Verzeichnisse (*Tapu defterleri*), sowie der Verzeichnisse über die Pachten der Bergwerke (*Mukata'a defterleri*) hingewiesen.

Es ist bekannt, dass die Türken in Bosnien, wie auch anderorts auf der Balkanhalbinsel, die Exploitation der Erze durch die angetroffenen Fachkräfte und dieselbe Technologie fortgesetzt haben. In dieser Arbeit bemühte man sich darum besonders folgende Tatsachen festzustellen: welche aktiven Bergwerke die Türken hier angetroffen haben, was für Erz in jedem Bergwerk erzeugt wurde, und wie die Produktions-Effektivität der einzelnen Bergwerke war.

In bosnischen Bergwerken wurden hauptsächlich folgende Erze erzeugt: Silber, Blei, Kupfer, und Eisen, in minderm Masse aber Gold, wie auch die anderen Metalle als Nebenprodukte. In Bosnien gab es zwei ausgeprägte Bergbaugebiete: das mittlere Bosnien und das bosnische Drainagebiet.

1) Im mittleren Bosnien waren in dieser Periode folgende Silber-Bergwerke aktiv: *Fojnica, Kreševo, Deževica, Dusina, Boro-*

¹⁴¹ TD No 157; TD No 211.

vica and *Daštansko*; Eisen-Bergwerke: *Vareš*, *Ostružnica*, *Busovača*, *Sebešić*, *Večerička* (heute *Večerska* genannt), *Vladići* und *Varci* (heute *Vruci* genannt), wie auch Blei-Bergwerke: *Olovo* (mit seinen Abhängigkeiten: *Čičal*, *Kruševo*, *Donje Podgrađe*, *Ponor*, *Grabovica* und *Trgošević*).

2) In Drinagebiet gab es Silber- und Eisen-Bergwerke. Silber-Bergwerke, in welchen auch etwas Blei erzeugt wurde, befanden sich auf der linken Seite des Flusses Drina und bedeutend waren: *Srebrenica* und *Sase*, dann kleinere Bergwerke: *Djevanje*, *Mratinci* und *Hlapovići*.

Auf der rechten Seite des Flusses Drina waren vorhanden: *Crnča*, *Zajača* und *Bohorina* als Silber-Bergwerke, dann Eisen-Bergwerk *Krupanj*. Auch im *Srebrenica*-Gebiet gab es Eisen-Bergwerk *Daljegošta*. Dann im Gebiet zwischen *Višegrad* und *Čajniče* gab es folgende Eisen-Bergwerke: *Sase*, *Vrh Prača*, *Čelopek*, *Grabovica*, *Buševac*, *Čajniče* und seine Abhängigkeiten: *Križevo*, *Mrković*, *Kluščić* und *Bučje*.

Am wichtigsten war Silbererzeugung im *Srebrenica*-Gebiet, wo (in *Srebrenica*) auch eine Prägeanstalt für Silbermünzen vorhanden war. Weiter folgte, dem Werte nach, Blei in *Olovo* und seiner Umgebung, und an dritter Stelle waren Silber-Bergwerke in dem mittleren Bosnien.

Die bedeutenden Bergwerkmarktplätze zu jener Zeit waren in Bosnien: *Fojnica*, *Kreševo*, *Olovo*, *Visoko*, *Srebrenica*, *Zvornik*, *Višegrad*, *Goražde* und *Prača*. Für die gesamten Bergwerke und Marktplätze wurden hier, nach den angeführten Quellen, die demographischen und sonstigen Angaben dargebracht. Aufgrund dieser Angaben sieht man klar, dass zu dieser Zeit in Bosnien das Bergbauwesen wirtschaftliche Grundbasis geworden war, und dass am entwickeltsten waren diejenige Marktplätze, die gleichzeitig auch Bergwerke waren, oder die sich in ihrer Nähe befanden.

Zuletzt wurden die gewisse Schlüsse zusammengefasst. Da die Bergleute nicht genügend gelohnt wurden und da ihre Rechtslage oft geändert wurde, hatte das Bergbauwesen in den ersten Jahrzehnten der türkischen Herrschaft, und bis zum Sultan Sulejman hindurch (1520—1566) allmählich Rückschritte gemacht.